

वसंत-शंकर।

४३

वसंत-शंकर।

आत्माराम मोरेश्वर पाठारे

४३

यांनीं रचिलें.

तें

या मंडळीने

मुंबई येथें,

‘जॉइन्ट-स्टॉक प्रिंटिंग प्रेस’ मध्ये छापवूम प्रसिद्ध केलें.

सन १८८८.

किंमत १२ आणे.

सन १८६७ च्या २५ व्या आक्टाप्रमाणें रजिस्टर
करून या पुस्तकासंबंधीं सर्व हक्क ग्रंथकर्त्यानें
आपल्याकडे ठेविले आहेत.

PUBLISHED

BY

D. A. BROTHERS.

THANA 25, *Chendnee.*

वसुधै कुरुते

४३

पुस्तकार्पण.

मला परमपूज्य, माझे प्रिय मामा रा० रा० गौविंद
विनायकराव नाईक, सरपाटील, इनामदार, जे आज
दीनपर्यंत ममतेनें माझे पालनपोषण करीत
आहेत, त्यांचें मजविषयींचें निःसीम .
प्रेम पाहून हें पुष्प, त्यांच्या
चरणीं मी अत्यादरानें
वाहिलें आहे.

आ० मो० पाठारे.
(ग्रंथकर्ता)

प्रस्तावना.

नाट्यकला पुष्कळ वर्षांपासून चालू आहे. त्यांत अलीकडे सन १८८२ सालापासून संगीत नाट्य, रा० रा० अण्णा किलीसकर यांनी ग्रंथरूपानें व प्रयोगरूपानें स्वतः रंगभूमीवर करून दाखवून, यथास्थित जनमनरंजन करून, अबालबालांस या संगीताच्या नादांत पूर्ण गोंवून आपण परलोकवासी झाले. त्यांनंतर, व ते असतांही पुष्कळ लोकांनी संगीतें रचिलीं, व प्रयोगही केले; परंतु जसें यावें, तसें कोणास यश आलेलें नाहीं; याचीं कारणे अनेक आहेत. परंतु त्यांत मुख्य कारण स्त्रीवेश धारण करणारा सुस्वरूप, व मधुरकंठ असा गुणी मुलगा मिळत नसून, दुसरें एक कारण, खरे गवय्ये ह्यणविणाऱ्या लोकांचा आवाज मासलेदार असतात; हें सर्वश्रुत आहेच. गवय्यांचें गाणें ऐकण्याच्या नादानें बाहेर जाणारे, किंवा द्रव्य खर्चणारे लोक फार विरळा आहेत. “ गवय्या रेंकतो ” अशी ह्यण पडली आहे, याचें कारण तरी हेंच कीं, गांजा ओढून ओढून कंठ एकप्रकारचे गंजलेले असल्यामुळे, जाणून बोलून कंठाची मधुरता असल्यास नष्ट करून घेतात. त्यामुळे गवय्ये लोकांची मदत, संगीत नाटकास पाहिजे तशी होत नाहीं; व दुसऱ्याही कित्येक कारणामुळे पाहिजे त्या गवय्याचा संगीत नाटकास उपयोग होत नसून, त्यासही नाट्यकलेची अभिरुचि नसते. सरासरी संगीत नाट्य सर्व अनुकूलतेसहीत चांगलें जमून, रंगभूमीवर लोकांच्या दृष्टीस पाडून, जनमनरंजन करण्याचें यश येणें, हें एक प्रकारें दुर्घटच होऊन राहिले आहे.

आहे; तथापि, “झाड लावून ठेवावे” या न्यायाने यांतून कोणासही कांहीं गोष्टी अनुकूल झाल्या, आणि प्रयोग करण्याचे मनांत आणले, तर होण्यास सुलभ असें हें लहानसें संगीत, पुस्तकरूपाने स्वकपोलकल्पनेने रचून जगाच्यापुढे आणले आहे. त्या माझे परिश्रमास लोकांचा आश्रा असावा, व त्यांनीं गुणपरिक्षा करून द्यावा, हें योग्यच होईल. परंतु, हल्लीं असे शब्द कानीं पडतात कीं, जिकडे तिकडे संगीत बोकळले आहे; व तेही एक-प्रकारे खरेच आहे; म्हणून कोणी संगीत नाटक करूं नये, व कोणी नाटक रचूं नये, असें म्हणणे वाजवी होणार नाही. सर्व प्रकारचे सर्व विषयांवर देशोन्नतीकालांत ग्रंथ रचणारे निघतात, व जेव्हां वेळ जमून येते, तेव्हां त्याचा उपयोग होतो; असा अनुभव आहे. त्याप्रमाणें या पुस्तकाचा कथाभाग पांच अंकांने पूर्ण करून प्रयोगास अनुकूल, व चालीही प्राचारांतील आहेत. पुस्तक जगापुढे आणले म्हणजे कोणी कांहीं, कोणी कांहीं, त्यांत गुणदोष काढतीलच, तथापि, लोक दोष काढतील या भयाने पुस्तक न रचणें, म्हणजे “लढाईत गेलें तर मरण येतें,” या म्हणण्याप्रमाणेंच आहे; असें मला वाटल्यावरून मी तें कांहीं मनांत न आणतां, मला जसें साधले तसें हें पुस्तक रचून, अल्पगुण जगास दाखविण्याचे योजिले आहे. त्यास, अवगुणाकडे लक्ष न देतां, गुणीजनांनीं योग्य आश्रय द्यावा, हीच विनंती आहे. या पुस्तकाची भाषा, संविधानक, कथानक, शुद्धाशुद्ध, वाक्यरचना, कविता, वगैरेचे परिक्षण माझे आश्रयदाते करतीलच. परंतु पुस्तक हातीं घेऊन,

“पुष्कळ संगीते झाली” असे ह्यणून त्यांतच या पुस्तकास ओवून, अर्धवट वाचून किंवा दोन चार पाने उलटून तसेच टाकू नये, हें सविनय मागणें आहे.

हें पुस्तक तयार करीत असतां माझे प्रियमित्र रा० रा० कृष्णराव वामुदेव जायदे ह्यांचें मला पूर्ण साह्य मिळालें, व जागजागी योग्य सूचना केल्या, ह्यणून मी त्यांचा फार आभारी आहे.

 परवानगीवाचून प्रयोग करण्याची सक्त मनाई आहे.

तारीख १ माहे }
मार्च सन १८८८ }
इसवी.

आ० मो० पाठारे.
(पुस्तककर्ता)

शुद्धीपत्र.

पृष्ठ.	ओळ.	अशुद्ध.
२०	१९	नांग !
२०	६७	ऐकल्यासारखें
२९	२२	बंधन
६४	३	एक्षणी

संपक

गां

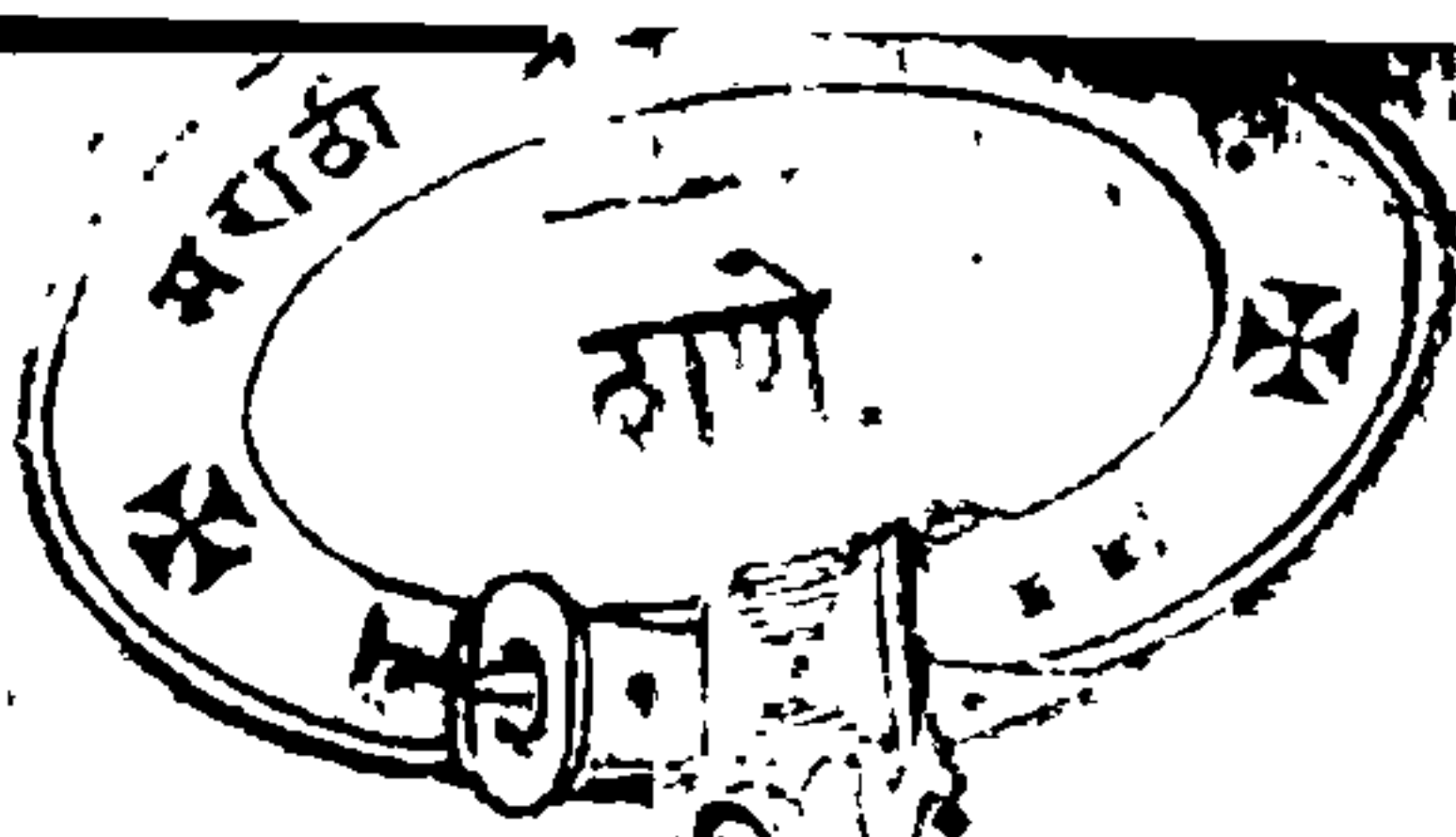
गा.
नरी

वसंत-इंदिरा नाटकांतिल पात्रें.

सुत्रधार	नाटकाचार्य.
नटी	त्याची स्त्री.
मणिपाल	चंपावती नगरीचा राजा.
इंदिरा	त्याची मुलगी (नायिका.)
महामाया	त्याची स्त्री. (इंदिरेची सावत्र आई.)
कमलाक्ष	त्याचा पुत्र. (इंदिरेचा सख्या भाऊ.
कलावती	} इंदिरेच्या सख्या.
कुसुमावती		
दुष्टबुद्धि	महामायेचा भाऊ.
मुख्यप्रधान	मणिपाल राजाचा.
रामशास्त्री	} राजाचे पदरीं असलेले.
सेवक		
द्वारपाल		

वसंतसेन राजा	नायक.
राणी	त्याची स्त्री.
माधव	त्याचा मित्र. (विदुषक.)
सारथी	वसंतसेन राजाचा.
करभक	} वसंत० राजाचे पदरीं असलेले.
कंचुकी		

॥ श्री शंकर ॥

संगीत

वसंत-इंदिरा नाटक.

अंक १ ला.

स्थळ-रंगभूमि.

पद.

राग-भूप. ताल-त्रिताल.

चितुनि शिव-धामा ॥ स्तविन श्रीवरा,
शुभा दे आत्मारामा ॥ चितु० ॥ धृ० ॥
योगिध्यान भृंगा ॥

शकटांतक हे अनंगताता श्रीरंगा ॥

सुधा पिशी महासती क्षिरोदतनया ॥

स्वकीय अंकीं सदा घेउनी,

प्रिय तुजला जी मा ॥ चितु० ॥ १ ॥

पद.

चाल—तुझां तो शंकर.

स्मरारी स्मर स्मर तूं मानवा ॥ सांडुनीयां विषय-
वमना प्रकृती गर्जती बहुप्रितीं पूजिती सन्मतीं
धरुनि मनिं दृढ भाव मुनि तो ॥ स्मर स्मर० ॥

धृ० ॥ पांडुजा हा प्रीय भीषण काननीं, भक्तां
त्राता सकलां जो, मनीं झुंजुनी पार्थाप्रति क्षणं

॥
॥

जिकूनी जाहलां विजयशौर्य पाहुनी पर्वताग्रशि-
रोमणीस्तारमणा सद्गणी हर्ष, मंगल घोष मुनिनीं
केला गिरीशा त्या भवा ॥ स्मर स्मर० ॥ २ ॥

(असें मंगलचरण झाल्यावर.)

सुत्रधार—आराध्यदेवताचें स्तवन तर झालें. आतां प्रि-
येला ह्या ठिकाणीं हांक मारून, तिची संमती घे-
ऊन खेळास आरंभ करावा. (पडद्याकडे पाहून)
प्रिये, घरांतील काम आटोपलें असेल तर अंमळ
इकडे ये. (इकडे तिकडे फिरून पुन्हां पाहिलेंसें
करून) अरे! माझी प्रिया इथें कुठें दिसत नाही,
व मला हांकही देत नाही! (पाहून) ही पहा
माझी प्रियसखी आपल्याच नादांत कांहीं गुणगु-
णत इथेंच येत आहे, तर ही काय झणते तें ऐकू
या. (नटी प्रवेश करिते.)—

पद.

(चाल-कोन गली गये श्याम.)

शरद-ऋतू हा खास ॥ खचित बाई ॥ घृ० ॥

तरुण-कामिनी-मानसि भारी ॥ उपजवितो उल्हास ॥ ख० ॥

युवाति पतीसह अत्यानंदें ॥ करिती बहुत विलास ॥ ख० ॥

तें असो, पण मेली मला ही एक निराळीच हुरहुर
लागली आहे; माझी लाडकी—

मुखोपभोगा भोगेल केव्हां ॥ चिंता दे ती त्रास ॥ ख० ॥ ३

मु०—(तिचा हात धरून)—

दिंडी. राग-लिलांधरी. ताल-दादरा.

प्रिये वाहशि कां अशी काळजी तूं ॥

पूर्ण मातें समजला तुझा हेतू ॥

कवण तरि वर माहं निर्मिला अलेल ॥

स्वस्थपणि पाहे कसा ईश खेळ ॥ ४ ॥

नटी—(त्याचा हात झिडकारून रागानें) पुरे बाई,
मला सारें कांहीं समजतें. आपलीं नेहमीचीं हीं
आख्यानें ऐकावीं कुणी? चांगल्याशा ठिकाणीं
गुणवान् वर पाहून दिली तर ठीक, नाही तर
काय, तिच्या साऱ्या जन्माचें मातेरें होणार !

सु०—आहाग वेड्ये ! कन्येच्या लक्षाविषयीं तज्यापेक्षां मला
विशेष काळजी आहे समजलीस ? पहा,—

साकी.—राग—जोगी. ताल—धुमाळी.

चिंताग्री विझवाया जो तव जाळि सखे चित्ताला ॥

चंद्रकांतसुत पुण्यशील नृप वर आहे योजीला—॥ ५ ॥

नटी—(एकदम जाऊन आलिप्तून आनंदानें) मोकळी झालें
बाई ह्या काळजीतून एकदांची ! मग प्राणनाथ,
आतां व्यर्थ उशार कां करायचा तो ? एकदांचें हें
कार्य उरकून घेतलें म्हणजे बरें !

सु०—पण प्रिये, हें आज आरंभिलेलें कार्य अगोदर
आटोपलें पाहिजे.

न०—तर मग मला आधीं सांगावें. मी तें करण्यास तत्पर आहे.

सु०—प्रिये पहा,—

स की. राग—जोगी. ताल—धुमाळी.

महा रामिक आणि विद्वज्जन हे जमले बहु आनंदें ॥

नाख्यगूण ते अपले यांनां दावू चलगे प्रमदे ॥

तरि या समाधि मला ॥ सखये करि तू साहाला ॥ ६ ॥

तर कोणता खेळ करून यांना तोषित करावे वरें?
नटी-काय बाई तरी नवलच!—

श्लोक -कामदावृत्त.

(राग-आलैयाबिलावल. ताल-धुमाळी.)

ना च्य ही कला अवगत प्रिया ॥
पूर्ण कीं तुझां, भोति कासया ? ॥
सुरस नाटका यांसि दाउनी ॥
उपजवा बह् हर्ष तन्मनीं ॥ ७ ॥

सु०-वाहवा ! योग्य वेळीं स्मरण झालें ! 'वसंत-इंदिरा'
नामें नाटक, सध्यां एका नूतन कवीनीं रचलेलें
जनमान्य झालें आहे, तेंच यांनां करून दाखवूं.
आतां तुजें साह्य मला इतकेंच पाहिजे कीं,
नाटकरूपात्रांची व्यवस्था मात्र तूं नीट ठेव.

नटी-मी आनंदानें या कामीं तत्पर आहे. कांहीं काळ-
जी करूं नये.

सु०-तर आतां इतकेंच कीं, थोडी तुझ्या मुखानें आरा-
ध्यदेवतेची स्तुति ऐकावी अशी माझी इच्छा
आहे. नंतर नाटकास आरंभ करूं.

नटी-ठाकच आहे.—

ठुंबरी.

चाल—दधुवेचन मैना जाउदय्यां.

आज मम पूर्ण करी ही आस ॥
खाचत हृदयिं हरी नसे अन्य ध्यास ॥ आज०॥धृ०॥
साह्य जरी असे लेश कृपा तव ॥
मनोरथ खास ॥ आज० ॥

स्वकारिं धरो कवी-कवन-सुमन हैं ॥

तोष तरीच मनास ॥ आज ० ॥

प्रीय बहूत हैं नव नाटक कीं ॥

व्हावें या सुजनांस ॥ आज ० ॥ < ॥

सु०—शाबास ! प्रिये शाबास !!—

साकी. राग-जोगी. ताल-धुमाळी.

कोकिलकलरव लाजित स्वर तव ऐकनि विद्वज्जन हे ॥

तटस्थ होउनि पाहति कैसे चित्रापरि गे पाहे ॥

धन्य तुझा महिमा ॥ जागा नच द्याया उपमा ॥ धृ० ९ ॥

(कान देऊन ऐकल्यासारखें करून) हैं काय असावें बरें ! (पुन्हां ऐकून) हां समजलों ! प्रिये, हा धनुष्याचा टणत्कार ऐकू येत आहे, यावरून खास माझा मित्र वसंतसेन राजा इथें जवळच कुठें शिकार करीत असावा. तर चल आपण निघून जाऊं. (नटी व सुत्रधार निघून जातात.)

(ही प्रस्तावना झाली.)

(तदनंतर हरिणामार्गें लागलेला वसंतसेन राजा सारथ्यासह प्रवेश करितो.)

राजा—(मृगाकडे पाहून) सूता,—

पद.

चाल—या उपवनिची सुंदर शोभा.—

या हरिणाची अनुसम शोभा ॥ कांचन कांती

चपल दृष्टि ती ॥ प्रगटवि माझ्या मनि अनुराग्णा

॥ या० ॥ धृ० ॥ आकुंचित ती तनु कशि

॥ भीत कसा बव पळतचि, सुटतो ॥ वाण टण-
त्कारा एकुनि तो ॥ अवलोकन बालवि उद्वेगा
॥ या० ॥ १० ॥

सारथी—सरकार, आप् कहते सा सब बराबर है. देखो,—

साकी. राग-जोगी. ताल-धुमाळी.

चलता है ओ हरन देखेक पवनाभि न चलत वैसा ॥

ईषा लाके मनमें उस्की रखत न जीकी आसां ॥

चलते राजाजी ॥ मनक माफ्क् ये तेजी ॥ धृ० ॥ ११ ॥

राजा—सूता, या हरिणामार्गे लागल्यान आपणांला फार
श्रम झाले आहेत, तेव्हां आपल्याहार्ती हा सांपडेल
असें मला वाटत नाही.

सारथी—महाराज—

श्लोक. (कामदा वृत्ताच्या चालीवर.)

दौरता चला हरन पवनसे ॥

देर नाहि अभी मीलन उस्से ॥

क्यं के,—

चलनकू अभी वाट अच्छि है ॥

जलद उसलिय तंजि चलत है ॥ १२ ॥

राजा—सूना, घोडेहां दमल्यासारखे दिसताहेत; त्यांस थोडी
विश्रांती देऊन नंतर या हरिणाचा पाठलाग करावा.

सारथी—(आवेशानें) नाहि नाहि मालिक्, सच् कहताहूं,
ओ अभी अपने हातमें मिलेगा.

राजा—तर मग रथास वेग दे पाहूं.

कथी—हुकुम मालिक्. (रथास वेग देतो.)

, पहा रथास वेग दिल्यामुळें हरीण आपल्या

आटोक्यांत आला. (त्यास बाण मारतो, इतक्यांत पडद्यांत शब्द होतो.)

अंजनीगीत.

कुण त्रि आतां सखिला अमुच्या ॥ दुष्टापासुनी सोडवुनीयां
प्रीयसखी या भिक्षेला द्या ॥ सकरुण होवोनी! ॥ १३ ॥

राजा—(कान देऊन) सूता, उत्तरेच्या बाजूला हा
करुणास्वर कोणाचा बरं ऐकू येत असावा? मला
वाटतं, कोणी तरी महत् संकटांत पडलं आहे,
यांत संशय नाही.

सारथी—सरकार, मुझकुत्री ऐसा मालुम होता है.

राजा—तर मग रथ इथेंच उभा कर पाहूं. कारण, या गो-
ष्टीचा पुर्तेपणीं शोध केल्यावांचून आपणांला पुढें
जाणें योग्य दिसत नाही. तर चला आपण याच्य[ा]
शोधार्थ जाऊं. (निघून जातात. नंतर इंदि-
रेच्या सख्या शोक करीत असतां पडदा उघडतो.)

दोघी सख्या—(पूर्वोक्त अंजनीगीत पुन्हां हणतात.)

राजा—(सारथ्यासह एकदम प्रवेश करून) हां भिऊं
नका, भिऊं नका.—

पद.

चाल—लहान वस्तु तां स्थल दिसली.

आहें मी तुमच्या जवळी ॥ कवण गांजितो कां जाहली ॥
स्थिति तुमची अशि ये वेळीं ॥ भिऊं नका मी भूप रक्षणा ॥
आलों या स्थानीं ॥ १४ ॥

सांगा, कोणता दुष्ट तुहांला गांजित आहे? (राजा
आला असें पाहून दोघीजणी शोक आंठ^{्यां}
स्तब्ध होतात.)

कलावती—महाराज, आह्मांला सांगण्याला देखील भय वाटतें कीं, कोणी दुष्टानें आमच्या प्रियसखीला, ती आपल्या महालांत निजलेली असतां पळवून नेली !!

राजा—अरेरे ! फार वाईट गोष्ट झाली ! बरें मग पुढें ?

कुसु०—ही दुष्ट बातमी समजतांच आम्हीं आपल्या जिवाची आशा न धरितां, त्या दुष्टाचा कांहीं माग-मूस लागेल असा विचार करून इथें धांवत धांवत आलों, आणि हें निव्रीड अरण्य पाहून आह्मांला अतीशय भय वाटलें, व सखीविषयीं निराश होऊन आमच्या मनांत नाना तऱ्हेचे वाईट तर्क येऊं लागले; आणि प्रियसखी आतां पुन्हां दृष्टोस पडणार नाहीं असें वाटून, कुणाला तरी आमची दया येऊन आमच्या प्रियकर सखीचा शोध लागेल ह्मणून हांका मारायाला लागलों, तों आपण आलांत.

राजा—बरें, ज्यानें तुमच्या सखीला पळवून नेली तो मनुष्य, निशाचर, भूत किंवा कोण बरें असावा ?

कला०—महाराज, अशी बातमी लागली आहे कीं, तिला पळवून नेणारा तिच्या सावत्र आईचा सख्खा भाऊ आहे; त्या मेल्यानेच हें साहस कृत्य केलें !

कुसु०—(कलावतीच्या कानांत) गडे, ज्याचें भाषण अती नम्र, व आपल्या सखीविषयींची ही बातमी ऐकल्यापासून ज्याचे बाहु एकसारखे स्फुरण पावता-हेत, असा हा कोण असावा बरें ?

जा०—सखे कुसुमावती, माझा वाई तर्क मुळींच चानाहीं. (हळूच) विचारूं कांग यानां ?

राजा—तुमच्या मनांतून कांहीं बोलायचें आहे, असें मला वाटते.

कुसु०—(लाजून) होय महाराज. परंतु आपली आज्ञा असावी.

राजा—कांहीं नाही, खुशाल विचारा.

कुसु०—आपलें जनन कोणत्या वंशांत झालें, आपलें राहण्याचें ठिकाण कोणतें, आणि या घोर अरण्यांत येऊन आपल्या सुकुमार शरीरास व्यर्थ त्रास कां दिला ?

राजा—सांगतो.—

पद.

चाल—ब्राह्मणकन्या नव्हे क्षत्रिया०—

समुद्र-वल्यांकित जो रक्षो बाहुचळें ही क्षिती ॥
 सकल ज्या करभारा अर्पिती ॥
 श्रवण करोनी नामचि ज्यातें रिपु थरथर कांपती ॥
 उदधिसम प्रसवे जां श्रीप्रती ॥
 दिवाकरासम उदय पावतो प्रतिदिवशीं निश्चिती ॥
 असा तो वीरसेन भूपती ॥ १९ ॥

त्याचा मी पुत्र, मला वसंतसेन असें ह्मणतात. आईबापांचा वृद्धापकाळ झाल्यामुळें तीं एका पवित्र ठिकाणीं रहावयास गेलीं आहेत; ह्मणून सर्व राज्यकारभार सुद्धां मींच पाहत असता. आज कांहीं शिकार करावी या हेतूनें या अरण्यांत आलों आहे; परंतु तुमचा करुणाविलाप ऐकून या ठिकाणीं आलों.

कला०—महाराज, तर मग आपल्या दर्शनानेंच आमची सर्व काळजी दूर झाली.

कुमु०—सखे, मला किनई बाई एक निराळीच शंका आली आहे. आपले बाबा कालच ह्मणत होते कीं, 'आपली इंदिरा मुकुटमणी वीरसेन महाराज यांचे पुत्र वसंतसेन यांस द्यायची.' काय बाई त्यांच्या गुणाचें, रूपाचें तसेंच पराक्रमाचें वर्णन चाललें होतें!!!

कला०—तुहीं देण्याला तयार आहां, पण बाई तो सर्वभौमराजा कबूल आहे का?

कुमु०—अग त्याचें बाई ह्मणतात एक लग्न झालें आहे ह्मणून! सखे, तोच काग हा?

कला०—हो गडे, मलाही आठवतें. आपली इंदिरा एकेदिवशीं या प्रमाणेंच नावें घेऊन ह्मणत होती कीं, 'त्यांच्या खेरीज इतर मला माझ्या भावासमान आहेत.' पण बाई माझा इथें तर्क कांहीं जुळत नाही.

राजा—मला तुमच्या सखीविषयीं कांहीं विचारणें आहे.

दोघी—विचारावें महाराज.

राजा—तुमची सखी ही कोणाची कन्या व कोणत्या राजाची स्नुषा बरे?

कुमु०—चंपावती नगरींत मणिपाल नामें राजा आहे.

राजा—होय, ऐकून माहीत आहे.

कला०—आमची सखी त्यांची कन्या होय. तिच्यावर त्यांची फार प्रीती आहे, परंतु तिच्या सावत्र आईला मळीच सहन होत नाही. बाबांच्या मनांतून ति-

ला कोणचासा वसंतसेन राजा आहेना, त्याला ध्या-
यची आहे, आणि तिच्या आईच्या मनांत आहे
कीं, आपला भाऊ दुष्टबुद्धि याच्या बरोबर इंदिरे-
लगीन करावें. परंतु पतीपुढें आपला कांही इला-
ज चालत नाही, असें पाहून तिनें हे दुष्ट कर्म
केलें.

राजा—तर मग तिला दुसरी कैकयी ह्यणण्यास कांहीं
शंका नाही.

दोघी—(हंसतात.)

राजा—(आपल्याशीं) हे काय बरें असावें? यांनीं सां-
गितलेली कथा व माझा तर्क हीं अगदीं जुळतात,
आणि इंदिरा हे नांव ऐकून तर माझा सर्व संशय
फिटून गेला. अहा ! खरोखर माझी प्रियसखीच
ती ! सखे—(इतकें अर्धेंच बोलून) मी वेडा तर
झालों नाहिंना ! काय हें ! ह्यांनीं असें बोलतांना
मला ऐकिलें तर खचित ह्या मला वेडा असें समज-
तील. किती अधीर माझे मन हें !—

पद.

राग—झिझोटी. ताल—त्रिवट.

पडशि मना उगिच पार्शीं प्रेमाच्या वा कसें ॥

बहु भोगीशील दुःखा ठाउक का तुज नसे ॥

क्षणभर तूं स्वस्थ राही धरुनी धीरा कसें ॥

कामिजनांचि ही वृत्ती, जाणाशिना हें कसें ? ॥१६॥

वेड्या, थोडावेळ धीर धर, तुझ्या दृष्टोत्तरीस स
कांहीं येईल. (उघड) ठीक आहे

स्वस्थपणें आपल्या घरीं जा, मी तुमच्या सखीचा शोध करून लवकरच तिचा व तुमची भेट करून देतो.

दोषी—पण हें यश आपण लवकरच घ्या.—

दिंडी.—राग—लिलांबरा, ताल—दादरा.

जन्म झाला कुल उच्च अशा तूझा ॥

दीनरक्षणें दक्ष तूं असशि राजा ॥

अचल लक्ष्मी ती त्वद्गृहीं वसोनी ॥

सकल होइल सुत युक्त लक्षणांनीं ॥ १७ ॥

(दोषी निघून जातात.)

राजा—सूता, अरण्यांत पाठविलेले सर्व लोक बरोबर घेऊन तूं परत नगरास जा. मी मागून येतो.

सारथा—हुकुम सरकार. (मुजरा करून निघून जातो.)

राजा—(हिकडे तिकडे फिरून) देवा! माझ्या प्रियेच्या सख्यांनीं सांगितलेलें चरित्र जरी मला लज्जास्पद आहे, तरी तें यासमयीं मृगजलाप्रमाणें न फसवो झणजे झालें! (त्वेषानें) हे षटा, तुझा जो हाडवैरी, त्यानें तुझ्या प्रियसखीला पळवून नेली, तरी हे मूर्खशिरोमणे, तूं अजून स्वस्थ बसला आहेस काय? (कांहीं थांबून) बरें, त्यानें तरी तिला कुत्रुद्धिनेच कशावरून पळवून नेली असावी! तिलाच ही गोष्ट कर्तव्य, झणून—

पद. राग—जोगी. ताल—घुमाळी.

चाल—तुज दिले दुःख.—

अघटीत कृत्य हें करानी ॥

अवमानियलें मज सखिनीं ॥ धृ० ॥

पारि तशांत गे तुं वरोनी ॥

नृप अन्य, आस तव जि मनी ॥ चाल ॥

पूर्ण करावि होति रमणी! ॥

सन्मानोनी ॥ आजि काय जनी ॥

मम अरीस वारिलें मानीं ! ॥ अघ० ॥ १८ ॥

अथवा, त्या अबलेच्या हातून असा अघटीत प्रकार झाला असेल, असें मला मुळींच वाटत नाहीं. खरोखर तिच्या आईबापांचेच हें कृत्य ! अहा ! हे मणिपाल राजा,—

पद.

चाल.—पूर्ण दैव कैकयिचे०—

सकलगुणालंकृत मणिपाल नृपवरा ॥

केलासी वचनभंग काय तूं नरा ? ॥ धृ० ॥

द्यावयाचि नव्हतिस अर्धि भाक तूं मला ॥

व्याधकरीं देति बळें दीन हरिणिला ॥

तशि दिलीस मूर्खकरीं जाणुनी तिला ॥

नव्हते नृप अन्य? काय ओस ही धरा? स० १९

परंतु तो इतका अविचारी झाला असेल असें मला तर मुळींच वाटत नाहीं. छे, छे, त्या कर्मकरंटेनेच त्याला अविचारी करून सोडिलें आहे, तेथें त्याचा काय उपाय ! अरे ! 'स्त्रीबुद्धिःप्रलयंगतः' हें त्यावेळेस तुझ्या लक्षांत कसेरे आलें नाहीं !! अगे राक्षसीणी, काय करूं ! त्यावेळेस जर मी तेथें असतो तर खचित तुझे शतशः तुकडेच करून टाकिले असते ; मग पाहून घेतलें अं-

सतें त्या मणिपालाला. (कांहीं वेळ स्वस्थ राहून)
सखे,—

पद. राग—कर्नाटकी, ताल—दीपचंदी.

चाल.—कांते फार तुला मजसाठीं०—

कांते काय तुझा करिताती छल मातापितरें ॥

नाहिं दयां त्यांच्या हृदयीं कीं ? ॥

मूर्ख कशीं झालीं अविचारें!! ॥ धृ० ॥

जइं आठवतें दुःखदशा तव ॥

होतसें तइं हृद् विछिन्न सारें ॥

सकल गळे धृति भ्रमिष्ट होतों ॥

भान ह्यामुळें मजला न उरे ! ॥ कां० ॥ २० ॥

(सुस्कारा टाकून इकडे तिकडे फिरून पाहून) अरे !
हा पहा कोणी एक पुरुष, नवयौवन रूपवती
अशा स्त्रियेला खालीं जमीनीवर ठेवून, तिच्याकडे
एकसारखा टक लावून पाहत उभा आहे, व म-
ध्येच खदखदां हंसत आहे; तेव्हां खचित माझ्या
प्रियेच्या सख्यांनीं सांगितलेला, तिला पळवून
नेणारा तो हाच. दुष्टा—(इतकें अर्धेच बोलून)
नाहीं, एकदम त्याच्या अंगावर चालून जाणें बरो-
बर नाहीं; तर आधीं तो काय ह्मणतो तें ऐकून
ध्यावें, नंतर त्याचा समाचार घेतां येईल. आतां
त्याची काय विशाद आहे माझ्याहातून जाण्याची !
असो, आतां आपण या झाडांच्या आड लपूं या.
(लपतो, नंतर वर्णन केल्याप्रमाणें दुष्टबुद्धि उभा आहे
व इंदिरा निचेष्ट पडलेली आहे अशीं दिसतात.)

दुष्टबुद्धि—‘दुःखांतीं सुख’ व ‘प्रयत्नांतीं फल’ असें हण-
तात, तें सर्वथेव खरें आहे. पहा, जें जाईचें
पुष्प मला मिळावें हणून आजपर्यंत मी भगिरथ
प्रयत्न करीत होतो, ज्या कामांत महाराजांचें मन
वळविण्यास माझ्या प्रिय भगिनीला फार त्रास सो-
सावा लागला, व अघटीत अशीं कृत्यें करावीं ला-
गलीं, तें आज या बहादुराच्या हस्तगत झाल्यानें
मी कसा या त्रिभुवनांत धन्य झालों !! अहो, या
कामाकरितां मला तरी थोडी का खटपट करावी
लागली ! प्रथमतः तर आमची दादच लागेना ;
तेव्हां मग विचार केला कीं, हिच्या महालांत ही
एकटी असतांना आपला शिरकाव होईल, अशी
कांहीं युक्ति योजिली पाहिजे ; हणून ताईकडून
इच्या सख्यांना बोलावणें पाठविलें, व तिच्या क-
डून इशारा मिळतांच आमची स्वारी मोठ्या डौ-
लानें हिच्या महालापाशीं येऊन थडकली ! हायरे
हाय ! काय त्या महालाचा थाट ! काय ती शोभा !
आणि त्यांत त्या अनुपम सौंदर्याचा घाट तर—बो-
लूंच नका—अहो, नुसता पाय आंत ठेविला नाहीं
तोच पुढें होणाऱ्या गहजबाचें दुश्चिन्ह आमच्या
दृष्टीस पडलें. मला पाहतांच हिच्या तळपायांची
आग मस्तकांत झडली, तरी धीर धरून मी त-
साच आंत गेलों, व इची नानाप्रकारें समजूत
केली. शेवटीं असें सुद्धां हणालों कीं, ‘मी तुझा
दासानुदास आहे,’ तरीही हिनें नाहीं नाहीं त्या
कुत्सित शब्दांनीं माझा योग्य आदरसत्कार केला नाहीं

व शेवटीं लणाली, 'माझ्या आंगाला स्पर्श केलास तर तुझ्या पायांशीं मी आपला प्राण देईन.' परंतु ह्याही बोलण्याला न जुमानतां मी हिला आलिंगन घावयास गेलों, इतक्यांत हिच्या सख्या येऊन त्यांनींही नानाप्रकारें माझी विटंबना केली; हें निमूटपणें ऐकून घेऊन कांहीं एक न बोलतां त्याच पावलीं घरीं गेलों, व हा झालेली हकीकत ताईला इत्थंभूत सांगितली. नंतर कांहीं दिवसांनीं ही विषप्रयोगाची युक्ति आह्मीं योजिली; व ती ईश्वर-कृपेनें शेवटासही गेली. आतां काय, सर्व सौख्याचा उपभोग घेणारा पुतळा या जगांत माझ्या-खेरीज दुसरा कोणीच नाही!! (मिशांस पीळ देऊन) आतां कोणाची छाती आहे माझ्यापुढें येण्याची! माझे शौर्य पहावयाचें असेल तर त्या दुष्टांना लणावें, या आतां माझ्या समोर या, कीं या तरवारीनें तुमचे तुकडे तुकडे करून टाकितों. पहातों आतां इला मजपासून सोडविणारा कोण आहे तो! (स्वतःलाच) वः! खाशी तरवार गाजविली तुम्हीं! परंतु 'जोंपर्यंत पाहिलें नाही पंचानना तोंवरी जंबूक करी गर्जना' हें मात्र लक्षांत ठेवून रहा. (कांहीं थांबून) अजून चोवीस तास पुरे झाले नाहीत, यामुळें त्या गोळ्यांचा अंमल अद्यापि उतरला नाही, तर ही आणखी एका घटकेनें सावध होईल, तोंपर्यंत आपण येथें जवळच असावें. (तिच्यापासून कांहीं दूर अंतरावर बसतो.)

राजा—मना, आतां व्यर्थ शंकीत होऊं नकोस. अरे ही प्रियसखी इंदिराच आहे. हें पहा,—

पद.

चाल.—दिसलि पुनरपी गुप्त जाहली०—

चंद्रकला हिन मुखचंद्राला बघुनि मला हीच्या भासे ॥
 भुजंगवेणी लक्षुनि गमते नाग वारुळीं लपलासे ॥
 शुकचंचूहुनि नासाग्राची शोभा भारी विलसतसे ॥
 पाहुनियां हे विबाधर ती प्रवालवल्ली निरस दिसे ॥
 झळकति मुखि द्विज त्यांच्या नेजे हिकीणि
 लज्जित भूत वसे ॥ धन्य विधी तो झाला इजला ॥
 निर्मुनि मजला वाटतसे ॥ २१ ॥

आतां ही स्त्री कोण, याविषयीं संशय म्हणून मुळीच राहिला नाही. (दुष्टबुद्धीकडे पाहून) पहा, हा मूर्ख आणखी कांहीं दुष्ट कृती करण्याच्या बेतांत आहे असें दिसते, तर हा काय करितो तें पहावे.

दुष्टबुद्धि—(उठून) तार्हे सांगितलें आहे कीं, 'चोवीस तास भरल्यानंतर तुझ्यापार्शी दिलेली औषधी तिच्या नाकाशीं धर, म्हणजे झोंपेंतून उठल्याप्रमाणें ती सावध होईल. मग तूं तिला पाहिजे तशी वश करून घे.' तर तिच्या सांगण्याप्रमाणें मी आतां करितों. (असें म्हणून औषधी तिच्या नाकाशीं नेतो, इतक्यांत वसंतसेन त्याच्या आंगावर धांवून जातो व म्हणतो.)

राजा—(त्वेशानें) दुष्टा, हा पहा मी आलों दुर्जनांचा काळ. तूं काय समजला आहेस? (राजा - २१)

ल्या आंगावर आला असें पाहून तो पळून जातो, तों ती औषधी त्याच्या हातांतून पडते. राजा त्याच्या मागून जातो, व कांहीं वेळानें परत येऊन इंदिरकडे पाहून) ही सावध होण्याला आतां काय उपाय करावा वरें? होय, तो मघांशीं म्हणत होता कीं, 'ही औषधी पळभर हिच्या नाकाशीं धरिली म्हणजे ही सावध होईल.' पण ती आपल्याला या अरण्यांत सांपडणार कशी? सखे इंदिरे, तुजकारितां मी येथें ती औषधी शोधतो, कारण तो दुष्ट जातांना त्याच्या हातून कांहींसें पडलेलें मला त्यावेळीं भासलें, कारण तो फार घाबरल्यासारखा पळून गेला, कीं जसा एखादा चोर आपलें शस्त्र टाकून पळतो, कारण त्या मुद्यावर आपणांस कोणी धरील; तशीच या मूर्खाची स्थिति होती. (इकडे तिकडे शोधू लागतो, तों ती मिळते. ती घेऊन आनंदानें) हेंच तें त्याचें चेटक असावें. अथवा, हातच्या कंकणास आरसा कशाला! आपण अनुभवच घेऊं. (औषधी तिच्या नाकाशीं धरून बसतो.)

(पडद्यांत.)

“ अहो, वीरबाहु सेनाधिपतिहो, याच अरण्यांत चांगला सावधगिरीनें पहारा करावा, व सैन्यांतील निवडक शंभर शंभर मनुष्यांच्या पांच टोळ्या करून, त्यांपैकीं दोन पश्चिम दिशेला, व बाकी राहिलेल्या तीन तीन्ही दिशांना पाठवून द्याव्या ; आणि

शिलक राहिलेले सैन्य इंदिरा ताईसाहे-
वांच्या शोधार्थ ह्याच अरण्यांत ठेवावे,
अशी तुझांस धाकटे महाराजांची आज्ञा
आहे.”

इंदिरा—(अंमळ सावध होऊन दचकून) सखे, मी
नाहींग बाई डोळे उघडीत ! त्या मेल्याचें तोंड-
सुद्धां नको माझ्या दृष्टीस ! सखे ! खचित नाहीना
इथें तो दुष्ट ! बाई कुसुमावती, मी या संकटांतून
कशी पार पडेन, हें कांहीं कळत नाही ! देवा !
कर एकदांचा माझा अंत, नी सोडीव या दुःखां-
तून !! (मूर्छित होते.)

राजा—अरेरे ! पुन्हां निचेष्टीत पडली ही ! नारायणा !
अरे इच्या आईवापांचें हृदय इतकें कठोर तरी
कां केलेंस ! हिच्या पदरीं सौख्यलेश ह्मणून
मुळींच नाहीं कारे ! अथवा, असून तरी काय उ-
पयोग ! कारण,—

दिंडी. राग-लिलांवरी. ताल-दादरा.

अग्निपाशीं जाइची कळी जैशी ॥

बळें ठेवावी कळुनि वळुनि, तैशी ॥

व्याधकरिं देऊं पाहति ही गाय ॥

दोष हा त्या ईश्वराकडे काय ? ॥ २२ ॥

सखे, तुझी अशी दुःस्थिती पाहून माझें पंचप्राण
व्याकुळ कींग होत आहेत ! प्रिये, सावध हो, सा-
वध हो. (एकीकडे स्तब्ध उभा राहतो.)

इंदिरा—(उठून बेशुद्धपणांत) देवा ! मींच एकटी. नरी

ह्या जगांत नकोशी झाले आहे का ? तशांत त्या पाषाणहृदयी आईघापांनाही माझी दया येत नाही! देवा !—

पद.

चाल.—शरद-ऋतू हा खास०—

कहर करीती फार ॥ मजवर ॥ धृ० ॥

हृदयि कंठकापरि शब्दां त्या ॥ बोलुनि वारंवार ॥ मज० ॥

सृष्टितुनी या हरिणि दीन ही ॥

नेई व्यर्थचि भार ! ॥ मज० ॥ २३ ॥

सख्यांनो! मला बाई . अंमळ वारा तरी घाला आतां! माझ्या आंगाची ह्यावेळेस अतीशय लाही होत आहे! जळो हा जीव! जाता तरी एक बरे होते! (शहारे आल्यासारखे करून) नकोग बाई! त्या मेल्याचे दुष्ट कृतींची आठवण झाली की, काळीज कसे चर होते! (ऐकल्यासारखे करून) काय हणतेस? सखे, तुला सर्व ठाऊक असूनही तू याप्रमाणे खोचून खोचून विचारतेस नांग! अग त्यांचे नांव घेण्याची तरी योग्यता आहे का त्या मेल्याची ?

राजा—अहाहा ! माझी प्रियसखी अगदीं खरे बोलली. असा साधारण नियमच आहे.—

साकी. राग-जोगी. ताल-धुमाळी.

महानदी ती जावोनीयां जरी मिळेल समुद्रा ॥

विशाखाचि कीं द्वय नक्षत्रे अनुसरतिल तीं चंद्रा ॥

शोभा तरिच दिसे ॥

तरि योग्य न कधि विलसे ॥ धृ० ॥ २४ ॥

इंदिरा—सखे, त्या कठीण हृदयाच्या वसंतसेन राजालाही माझी दया येत नाही काय?—

अंजनीगीत.

राग—झिजोटो. ताल—धुमाळी.

रिपु पळवुनि नेतां भार्या ती ॥

स्वस्थ काय बसलासी नृपती ! ॥

येइ कसें ना तव हें चित्तीं ॥

दुष्ट मला छळिती ! ॥ २५ ॥

मेल्या नशिवा! मला किती प्रकारांनीं तरि वेढलें आहेस! कुठवर हें मन विवेक करून मी आवरावें तरी! हाय! हाय!! ह्या अबलेचा दुःखविलाप ऐकून ज्याचें मन द्रवेल, असा प्राणी या जगांत कुणीच नाहीना! (अगदीं सावध होऊन एकदम उठते, व चोहीकडे पाहून रागानें) काय, त्या विलासिनीला सांगितलें असूनही तिनें महालाच्या सर्व खिडक्या बंद ठेविल्या आहेत? किती तरी चटोर बायको ही! कुठें आहे ती? विलासिनी, अग ये विलासिनी? काय मेलें एकीचाही ठिकाण नाही म्हणजे आहे तरी काय हें?

राजा—हे हरिणाक्षि, तुझ्या सखीजनांपैकीं इथें तुजजवळ कोणीही नाही. हें पहा, चोहीकडे सर्व अरण्य आहे.

इंदिरा—(घाबरून चोहोकडे पाहते, व गहिवरून) देवा! तूं आतां माझा इथेंच अंत करणार काय! अशा या दुःखांतून मी कशाची पार पडते! ती नरी

ह्या जगांत नकोशी झाले आहे का ? तशांत त्या पाषाणहृदयी आईबापांनाही माझी दया येत नाही! देवा !—

पद.

चाल.—शरद—ऋतू हा खास०—

कहर करीती फार ॥ मजवर ॥ धृ० ॥

हृदयि कंठकापरि शब्दां त्या ॥ बोलुनि वारंवार ॥ मज० ॥

सृष्टितुनी या हरिणि दीन ही ॥

नेई व्यर्थचि भार ! ॥ मज० ॥ २३ ॥

सख्यांनो! मला बाई . अंमळ वारा तरी घाला आतां! माझ्या आंगाची ह्यावेळेस अतीशय लाही होत आहे! जळो हा जीव! जाता तरी एक बरें होतें! (शहारे आल्यासारखें करून) नकोग बाई! त्या मेल्याचे दुष्ट कृतींची आठवण झाली कीं, काळीज कसें चरें होतें! (ऐकल्यासारखें करून) काय झणतेस? सखे, तुला सर्व ठाऊक असूनही तूं याप्रमाणें खोंचून खोंचून विचारतेस नांग! अग त्यांचें नांव घेण्याची तरी योग्यता आहे का त्या मेल्याची ?

राजा—अहाहा ! माझी प्रियसखी अगदीं खरें बोलली.

असा साधारण नियमच आहे.—

साकी. राग—जोगी. ताल—धुमाळी.

महानदी ती जावोनीयां जरी मिळेल समुद्रा ॥

विशाखाचि कीं द्वय नक्षत्रें अनुसरतिल तीं चंद्रा ॥

शोभा तरिच दिसे ॥

तरि योग्य न कधि विलसे ॥ धृ० ॥ २४ ॥

इंदिरा—सखे, त्या कठीण हृदयाच्या वसंतसेन राजालाही माझी दया येत नाही काय?—

अंजनीगीत.

राग—झिजोटी. ताल—धुमाळी.

रिपु पळवुनि नेतां भार्या ती ॥
स्वस्थ काय बसलासी नृपती ! ॥
येइ कसें ना तव हें चित्तीं ॥
दुष्ट मला छळिती ! ॥ २५ ॥

मेल्या नशिवा! मला किती प्रकारांनीं तारि वेढलें आहेस! कुठवर हें मन विवेक करून मी आवरावें तरी! हाय! हाय!! ह्या अबलेचा दुःखविलाप ऐकून ज्याचें मन द्रवेल, असा प्राणी या जगांत कुणीच नाहीना! (अगदीं सावध होऊन एकदम उठते, व चोंहीकडे पाहून रागानें) काय, त्या विलासिनीला सांगितलें असूनही तिनें महालाच्या सर्व खिडक्या बंद ठेविल्या आहेत? किती तरी चटोर बायको ही! कुठें आहे ती? विलासिनी, अग ये विलासिनी? काय मेलें एकीचाही ठिकाण नाही म्हणजे आहे तरी काय हें?

राजा—हे हरिणाक्षि, तुझ्या सखीजनांपैकीं इथें तुजजवळ कोणीही नाही. हें पहा, चोंहीकडे सर्व अरण्य आहे.

इंदिरा—(घाबरून चोंहीकडे पाहते, व गहिवरून) देवा! तूं आतां माझा इथेंच अंत करणार काय! अर्थां या दुःखांतून मी कशाची पार पडते! ती तरि

ळीण आतां नाहीं नाहीं तें कुभांड घेईल माझ्यावर!
 अहा! ज्या पापाला मी भीत होतें, तेंच कसें माझ्या-
 पुढें येऊन उभें राहिलें!! हे आदिमाये! आतां वेळ
 न लावितां या अनाथ अवलेला आपल्या पोटांत घे!!
 (मूर्छित पडत तों राजा तिला वरचेवर आपल्या
 हातांनीं कवटाळून सांवरून धरितो.)

राजा—हायहाय! प्रिये इंदिरे! (कंठ दाटून येतो) काय
 इची अवस्था झाली ही!—

दिंडी. राग-लिलांवरी. ताल-दादरा.

महावातें कर्दली उन्मळोनी ॥

आदळावी ती भूमिवरी रानी ॥

तशी येउनि मूर्च्छना पडियली ही ॥

देहिं उरुनीयां भान तें न कांहीं ॥ २६ ॥

(शेल्याच्या पदरानें वारा घालितो. तों कांहीं वेळानें
 ती सावध होते. तीस सोडून राजा एके बाजूला
 उभा राहतो. इतक्यांत कमलाक्ष येतो, व राजा-
 स दुरून निरखून पाहून एकदम पुढें जातो, व
 त्यास आलिंगून म्हणतो.)

कमलाक्ष—माझ्या प्रिय मित्राचा जयजयकार असो.

मित्रा, तुझे कुशल आहेना?

राजा—कोण, कुमार कमलाक्ष काय? सख्या, इथें कां
 आला आहेस तूं?

कम०—तें सारें असूं दे एकीकडे. पण मित्रा, जिच्या-
 करितां नगरींतील सर्व लोक हळहळत आहेत,
 त्या ह्या माझ्या प्रिय भगिनीचा शोध लाऊन तिला

माझ्या स्वाधीन केलीस; तर आधीं या समयीं मला घट्ट आलिंगन दे. (तसें करितात.)

इंदिरा—(राजाकडे रेंखून पाहून आपल्याशीं) मना, ज्या असाध्य वस्तूकरितां तूं रात्रांदिवस झुरत आहेस, तीच ही. आतां अंमळ धीर धर. व्यर्थ उतावीळ होऊं नकोस.

कम०—मित्रा, तिकडे आईबापांना इच्या वियोगजन्य-दुःखामुळे एक एक क्षण युगाप्रमाणें वाटत असेल, ह्मणून आधीं इला त्यांच्या स्वाधीन करून त्यांचें समाधान केलें पाहिजे; तर सख्या, मी येतो आतां. • (इंदिरेकडे पाहून) इंदिरे, चल.

राजा—जा. मित्रा तुझे स्वागत असो. (कमलाक्ष व इंदिरा चालू लागतात.)

इंदिरा—(दोन पावले चालून राजाकडे पाहत)—

पद.

चाल.—कां आड सखे तूं—

तळमळशि मना तूं कां ऐसें ॥

पदरिं तुझ्या नाहीं पुण्याचा ॥

ठेवा मुळिं तो केवि सुखाचा ॥

मिळेल अनुभव तुजला साचा ॥

आतां वा बस तूं उगीच कसें ॥ तळ० ॥२७॥

(निघून जातात.)

राजा—(श्वास टाकून) छे, आतां नगरींत परत जाण्या-विपर्याची उत्सुकता ह्मणून मला मुळींच राहिली नाहीं! (काहीं थांबून) बरे, आतां जावें नगरी

कुणीकडे ? अथवा कोठे जावयाचें ! आतां शेवटचा
 राहिलेला हा एकच उपाय करावा ह्मणजे झालें ! —

साकी. राग-जोगी. ताल-ध्रुमाळी.

मंगलनामाचा जप तीच्या एकसारखा करुनी ॥

घोर अशा या रानें रहावें कंदमुळें सेवोनी ॥

याविण नच सुचतो ॥

मजला अन्य उपायचि तो ॥ धृ० ॥ २८ ॥

(निघून जातो.)

पहिला अंक समाप्त.

अंक २ रा.

(कमलाक्ष आपल्या महालांत बसलेला आहे
असा प्रवेश करितो.)

कमलाक्ष—काय सांगावे! ताईला जेणेकरून सौख्य
होईल, असे विचार करून करून मला तर अगदी
सुचेनासे होऊन गेले आहे! काळ तरी चोहोंक-
डून पहा कसा आडवा आला आहे!—

दिंडी. राग-लिलांवरी. ताल-दादरा.

वृद्ध ज्ञाता आमुचा पिता तोही ॥

कपटि ऐशा स्त्री-मोह-पाशि पाही ॥

पडनि राहीला, सर्व दैव खेळ ॥

कसा द्यावा ईश्वरासि हा बोल ! ॥ १ ॥

दैवा, तुझी करणी अती विचित्र आहे! तू एका
घटकेत काय करिशील, याचा कांहीं नेम नाही.
एक तरी उपाय ठेविला आहेस काय! चोहोंकडून
कसे अगदी अडवून धरिले आहेस! यांहीं केलेले
कपट जर मला पूर्वीच कळते तर ताईला त्याच
ठिकाणी त्या राजाच्या स्वाधीन केली असती. बरे,
त्या दुष्टबुद्धीचा कोणत्या तरी युक्तीने सूड उगवावा
हटले, तर महाराजांचा आह्वांबर अतीशय कोप
होणार, कारण त्यांना त्या करंटेने आपल्या मोह-
पाशांनी कसे अगदी बंधन करून ठेविले आहे!
फार काय सांगावे, परंतु वेळ पडली तर ती महारा-

जांचें वाईट इच्छण्यास देखील कमी करणार नाही.
अहाग दुष्टे,—

पद.

चाल.—अर्जुन तर संन्यासी०—

कीर्ति चांगली मिळवितेस तूं जन्मा येवोनी ॥
वाटे अवतरलीस कैकयिच दुसरी या अवनी ॥ धृ० ॥
किंवा असुरी पूतना किं ही मनुजरूप धरुनी ॥
आलि असे गृहिं अमुच्या बाळें भक्षावीं म्हणुनी ॥
चाल ॥ मज वाटे निश्चित इजसाठीं दूसरा ॥
लागेल करावा नरक स्वर्गिं त्या सुरां ॥
होणार नाहिं कधिं अनृत ही मदिरा ॥ चाल ॥
मारुनि सकलां तृप्त होइल किं येत असें ध्यानीं ॥
मत्ताताची पूर्णाहुति ही कृत्या घेवोनी ॥ कीर्ति० ॥ २ ॥
परमेश्वरा! तूंही कसा इतका निष्ठुर झालास कीं,
तिच्या कठोर हृदयांत प्रीतीरूपीं विजारोपण मुळीं-
च केलें नाहीस! खरोखर पूर्वेचा सूर्य पश्चिमेस
उगवेल, परंतु त्या कठोर स्त्रीच्या अंतःकरणाला
प्रेमाचा पाझर कधींही सुटणार नाही. अथवा
हें उघडच आहे,—

पद.

चाल.—भोलानाथं दिगांबर०—

होतो शीतल कैसा! ॥ वैश्वानर करुनी सायासा ॥ धृ० ॥
भवुर अती होणाराचि नाही ॥ दुर्धर विखशेषाचें कधिंही ॥
पाझर प्रेमाचा त्या— ॥ स्त्रीचें हृदयिं सुटेल किं तैसा! ॥ हो०
दैवगती ती विचित्र आहे ॥ मनुजांतें केवीं कळतें हें ॥
करि जीं निर्वल अपणां ॥ फिरतां, रजनी जेविं प्रकाशा ॥ हो० ३

(इतक्यांत द्वारपाल गडबडीनें येतो.)

द्वारपाल—(हात जोडून) सरकार, थोरले महाराज इंदिरा ताईसाहेबांच्या महालांतून निघाले ते थेट आपणांकडेसच येन आहेत.

कम०—असें काय? ठीक आहे. (द्वारपाल निघून जातो.) द्वारपालानें अगोदर येऊन सुचविलें ह्मणून बरें झालें, नाही तर बाबानीं हें भाषण ऐकल्यावर त्यांचा समज निराळा होऊन आणखी कांहीं नवीन विघ्न उपस्तित झालें असतें. असो. (इतक्यांत मणिपाल राजा प्रवेश करितो. त्यास पाहून कमलाक्ष उठून एकीकडे उभा राहतो.)

मणिपाल—(बसून) कमलाक्षा, तुला काय सांगूं, आज मला एक पराकाष्ठेचा आनंद झाला आहे, तो कोणता ह्मणशील तर,—

पद.

चाल.—नाहिं सुभद्रा या०—

आयासावांचुनि ती अपणां इष्ट वस्तु लाधली ॥

काय सांगुं तुज खचिताचि मोठी चिंता ती सरली ॥ धृ० ॥

दुभती जैशी कामधेनु कीं घरिं चालत आली ॥

अवचित जल जैसें तृषिताला तैशी ये कार्ती ॥ आया० ॥

कम०—बाबा, अशी ती कोणती वस्तु बरें ?

मणि०—तुला कसें ठाऊक नाहीं ? पहा,—

पद. (चाल सदर.)

सुंदर गुणवान् ऐशी ती मी प्रिय कन्या अपुली ॥

वीरप्रतापी धनुर्धारि नृपतनया अर्पियली ॥ आया० ॥ ४१ ॥

कम०—वः अशा नृपतनयाला ताईला अर्पण केली, हें दुधात साखर पडल्याप्रमाणेंच झालें ह्मणायचें. परंतु त्याचें नांव काय हें आधीं समजलें पाहिजे.

मणि०—अरे त्याला दुष्टबुद्धि असें ह्मणतात. कमलाक्षा, तो किती गुणवान् आहे ह्मणून सांगूं तुला !

कम०—(खिन्न होऊन एकीकडे) अहाहा ! दुष्टबुद्धि हें अमंगल नांव ऐकतांच सर्व विचार माझ्यासमोर एकदम मूर्तिमंत प्रकट झाले. त्याच महामूर्खाला देण्यांचा यांचा निश्चय झाला असला, तर मग मात्र माझ्या अंतःकरणांत धुमसत असलेल्या अग्नीच्या ज्वाला ब्रह्मांडीं जातील यांत संशय नाही. हें आमचे वयोवृद्ध बाबा किती अविचारी झाले आहेत पहा ! समजून उमजून अग्नीमध्ये बलेंच उडी टाकू पाहतात. असो. पहावें आतां यांचे काय काय खेळ होतात ते. (उघड) बाबा, तुम्हीं जी योजना केली ती तुमच्या मते ठीक आहे, परंतु—

मणि०—हां, 'परंतु' ह्मणून उगाच राहूं नका. तुमचाही विचार कळूं द्या. कारण, सारासार विचार करण्याची शक्ति हल्लींच्या प्रजेला बरीच संवय होऊन राहिली आहे. यासाठीं आपलें मत काय असेल तें कळूं द्या.

कम०—(नम्रतेने) बाबा, मी तर अज्ञानच आहे. बोलण्यांत एखादा प्रमाद घडला असेल त्याची क्षमा असावी. माझ्या पोरबुद्धीला योग्य वाटलें तेंच मी आपणांस सांगितलें; त्याचा आपल्याला राग आला वाटतें ? यांत रागावयाला नको आहे. त्याच्यापेक्षां

शतपट मूर्खाला ती अर्पण केली तरी माझा कांहीं ना नाही. अतःपर या संबंधानें मी एक चकार शब्दसुद्धां काढणार नाही.

मणि०—(सगानें) वाहवा, कमलाक्षा, फार चांगली पारख केलोस. (तिरस्कारानें) अरे, हिरा आणि गारगोटी ह्या दोहोंची साम्यता करूं पाहतोस काय? ज्याला ह्या जगांतील सारासार गोष्टींचा विचार करण्यापुर्तें ज्ञान नाही, तो किंबहुना पशू ह्मणून तरी चालेल. अरे जा! समजली तुझी विद्वत्ता.

कम०—(आपल्याशीं) ह्यांच्या डोक्यांत शिरलेला हा वेडगळ विचार कालत्रयीं निघणार नाही; आणखी मी कितीही बोललों, तरी तें निष्फळच व्हायचें, आणि उलट यांच्या संतापाला मात्र तें कारण होणार. तेव्हां आतां गोडी गुलाबीनेंच आपला कार्यभाग उरकून घेतला पाहिजे. एकदां ह्यांचें तोंडांतून 'वसंतसेन राजाला द्यायची' इतकी अक्षरे निघालीं कीं जिकलेंच. त्या महा-मायेला मग पाहून घेतां येईल. नाही तर मग शेवटीं आपली श्रुक्ति आहेच. (उघड) वावा, इतका आणीबाणीचा प्रसंग येण्याजोगें मी कांहींच बोललों नाही. बरे, बोललोंच असलों तर माझा कान धरा. आणि हा पहा मी तुमच्या पायां पडतो. (पायां पडतो.) आतां तर झालें कीं नाही?

मणि०—अरे हो, आहे ठाऊक! तुझ्या मनांतील सर्व मी जाणतो आहे समजलास. ज्याला ठाऊक न-

सेल त्याला शिकीव हें आपलें ब्रह्मज्ञान. पायांतला जोडा पायांत राहिला तरच तो शोभतो.

कम०—(आपल्याशीं) आतां जों जों मी अधिक बोलेन, तों तों हें प्रकरण जास्त माजणार; तर निमुटपणें ऐकून घ्यावें हाच पंथ ठीक. (उघड) बरें पण नाहीं ह्मणतो कोण ! माझ्यापेक्षां आपला अनुभव जास्त आहे, तेव्हां आपण कराल तें मला मान्य असलेंच पाहिजे.

माणि०—कमलाक्षा, त्या राजपुत्राची सर्व हकीकत ऐकल्यावर तूं असें मुळींच ह्मणणार नाहींस. पहा, एवढी आपली अवाढव्य चंपावती नगरी आहेना, परंतु तीत त्याच्यासारखा शूर मला कोणीही आढळत नाहीं. अरे, त्याच्या गुणाचें, रूपाचें तसेंच पराक्रमाचें मी काय वर्णन करूं ! पहा,—

साकी. राग-जोगी. ताल-धुमाळी.

कांपति नृपवर ज्यातें थरथर शौर्यातें पाहोनी ॥
वाटे स्मर सौंदर्या वधुनी लघुनि राहिलां विपिनीं ॥
एकाचि आहे हें ॥ रत्न सुलक्षणि जगि पाहे ॥धृ०॥१॥

(इतक्यांत एक राजसेवक येतो.)

राजसेवक—(मुजरा करून) सरकार, ही तसबीर धाकट्या आईसाहेबांनीं आपणांपाशीं देण्याकरितां मजजवळ दिली आहे; आणि त्यांहीं असा निरोप सांगितला आहे कीं, 'तसबीर घेऊन आलेला सांडणीस्वार उत्तराची वाट पाहत राहिला आहे, तर काय जवाब द्यायचा तो देऊन त्याची लवकर खानगी करून द्यावी. परंतु—

मणि०—(त्याच्या अगदीं जवळ तोंड करून) अरे,
काय असेल तें स्पष्ट सांग. भिऊं नको—

राजसे०—(हळूच) इतकी मात्र खबरदारी ठेवावी कीं,
ही तसबीर त्या लुब्या कमलाक्षाचे हातीं लागतां
कामा नये.—' (तसबीर त्याच्या हातीं देतो.)

मणि०—(ती घेऊन) ठीक आहे. (सेवक मुजरा क-
रून निघून जातो.) कमलाक्षा, ही पाहिली का
आपल्या इंदिरेला जो वर ठरविला आहे त्याची
तसबीर? (आश्चर्ययुक्त) अहाहा! हीं चिन्हेंच
कांहीं निराळीं दिसताहेत. (तसबीर पुढें करून)—

पद.

चाल.—उरला भेद न ज्यां कांहीं०—

नृपसुत सुलक्षणी आहे ॥ बघ यावरुनी दिसतें हें ॥ धृ० ॥

वाटे मजला हा साचें ॥ करिल किं पालन पृथ्वीचें ॥

दृष्टो स्थान किं लक्ष्मीचें ॥ वायू ठार्यां शक्तीचें ॥

सूर्या स्थान तेज ह्याचें ॥ यम तो ठार्यां कोपाचे ॥

ऐशीं चिन्हें दिसतीं मजला ॥ याचीं हीं पाहे ॥

कोणी तुल्य याशि नोहे ॥ नृप० ॥ ६ ॥

तर असा राजपुत्र आपल्या इंदिरेलाच योग्य, व
इंदिरा यालाच योग्य. अहाहा! हें जोडपें कि-
ती तरी नामी दिसेल! कमलाक्षा, सेवकानें सांगि-
तलेलें सर्व समजलें असेल तुला?

कम०—होय, सर्व समजलें आहे खरें, परंतु तें हळू भा-
षण मात्र समजलें नाहीं. तितकें कृपाकरून सांगा.

मणि०—(आपल्याशीं) त्याचें शेवटचें भाषण बहुधा ऐ-
कलेंच असेल ह्यानें. आतां कांहीं तरी उडवाउडव

करून गोष्टीचें अनुसंधान बदललें पाहिजे. (उघड) काय म्हणतोस कमलाक्षा? अरे, शेवटीं त्यानें इतकेंच सांगितलें कीं, 'ही तसवीर कमलाक्षाला ह्याच-वेळीं दाखवूं नका.' परंतु असें कां सांगितलें, ह्याचें कारण मलाही समजलें नाहीं. कांहीं असो. आपल्याला काय करावयाचें आहे त्याच्याशीं! (कमलाक्षाचे हातांत तसवीर देऊन) कां, आहे कीं नाहीं ही मूर्ति मनोहर? पहा, याचा पराक्रम याच्या स्वरूपावरूनच स्पष्ट दिसत आहे!

कम०—(ती घेऊन रेखून पाहिलेसं करून) बाबा, तुम्हांला राग येणार नाही तर मी सांगतो; आणि ताईच्या वर्तानें मी बोलतो असें आपणांला मुळींच वाटूं देऊं नका. पहा,—

पद.

चाल.—तस्करां हातीं०—

नखाची तीच्या ॥ सर नाहीं याला ॥ ऐसें वाटतसे
मजला ॥ वर्णुं किति वाचें ॥ तांच्या सुगुणांला ॥
करिति जे लोलुप चित्ताला ॥ खचित हा योग्य ॥
गमतें कीं मजला ॥ प्रिय भगिनीदास्यत्वाला ॥
ह्मणति नच कोणी ॥ नर, जरि खर याला ॥
मुल्य भूषणीं लेववीला ॥ न० ॥ ७ ॥

असा हा सर्व स्वरा प्रकार असून, आपणांलाच याच्या उलट कां भासते, हें कांहीं कळत नाहीं. आपण विचार केला असतां सर्व आपल्या लक्षांत येईल. सोनें कसोटीला लाविलें तरच त्याची परिक्षा होते.

मणि०—(रागानें) आहारे मूर्खा, वृथा जन्मास येऊन या भूमीला मात्र भार झाला आहेस. ती कारटी आणि तूं, दोघें हवीं तशीं नाचतां, एकून तुमच्या शिरावर कोणीच नाहीं ! परवांच्या दिवशा त्या पोरीचे ते ढंग पाहिल्यावरूनच समजलों.

कम०—(आश्चर्याने) ह्यणजे ! दरदिवस नवें नवेंच ऐकतो हें. काय ह्यणतां बाबा, आपली इंदिरा वाईट वर्तनाला लागली आहे ? सांगा, सांगा पाहूं आधीं मला.

मणि०—कमलाक्षा, निजला असेल त्यास जागें करितां येईल, परंतु जाग्याला जागें कोण करील बरे ? आज तिथिनिश्चय ठरायचा असें समजल्याबरोबर ती आपल्या सख्यांसह पळून गेली होती, हें तुला ठाऊक नाही काय ? बळेंच आपलें वेड पांघरतोस, दुसरें काय ?

कम०—मी ह्मटलें दुसरें कांहीं प्रकरण असेल हें. (आपल्याशीं) आतां त्या दुष्टबुद्धीच्या दुष्कृत्यांचा सर्व पाडा इथें वाचून यांची खात्री करून देऊं काय ? अथवा नको. कोळसा जों जों घांसावा, तों तों काळाच निघगार. तेव्हां गोडीगुलाबीनें सांगून पहावें, वळलें तर टाकच. (उघड) बाबा, मी आपणांस सांगायें असें नाहीं, परंतु तशीच वेळ येऊन धडकला आहे ह्यणून सांगणें भाग पडतें. पहा, लहान मुलींनां वाटतें, आपला नवरा सुशिक्षित, सुरूप असा असावा; परंतु त्यांचें चांगलें किंवा वाईट करणें, हें आपल्या धोरणावर अवलंबून अ-

सते, तेव्हां आपणच जर त्या दीन गाईना समजून उमजून व्याधकरीं देऊं लागलों, तर तेथें त्यांचा काय इलाज ! लग्न ह्मणजे कांहीं लहान सहान गोष्ट नव्हे. ह्या जन्माच्या गांठी. तशांत स्त्रियांना संसारांत सौख्याश्रय ह्मटला ह्मणजे एक पति, तोच जर नीट नाहीं, तर त्या स्त्रीच्या साऱ्या जन्माची माती होणार. तर या गोष्टीचा आपण पूर्तेपणीं विचार करा, आणि मग आपली इच्छा आहे त्या-प्रमाणें होऊं द्या.

(पडद्यांत स्तुतीपाठक गातो.)

ओवी.—राग-मल्हार.

रणधीर गंभीर धनुर्धारी ॥ सभाजन तिष्ठती दरबारीं ॥
दर्शनमेघा पाडोनि झडकरी ॥ चातकांतें तृप्त करी ॥८॥

मणि० (ऐकून) कमलाक्षा, हें पहा, दरबारांत जाण्याची वेळ झाली ह्मणून स्तुतीपाठक सुचवीत आहेत; तर मी आतां जातो. माझा एकवार जो निश्चय झाला आहे तो कालत्रयीं फिरणार नाहीं.
(निघून जातो.)

कम०—बरे, मीही पाहतों तुमचा वेत कसा निर्विघ्नपणें तडीस जातो तो. खरा होईन तर तुमच्याच हातीं वसंतसेन राजाशीं तार्ईचा विवाह करून देईन. मात्र इतकी गोष्ट अनुकूल असली पाहिजे.—

साकी. राग-जोगी. ताल-धुमाळी.

मंत्रीजन, रामशास्त्रि ह्यांचें मजला साह्य मिळार्वें ॥

असतां इतुकें घाताकि स्त्री ती काय करील पहावें ॥
ईश करो मजला ॥ तारे या समयीं साहाला ॥धृ०॥९॥

असो. पुढील युक्तीच्या प्रयत्नाला एव्हांपासूनच लागले पाहिजे. (जातो. तदनंतर इंदिरा आपल्या महालांत निजलेली आहे व बाजूला तिच्या सख्या वसल्या आहेत, अशी प्रवेश करितात.)

(पडद्यांत.)

पद. राग-केदार. ताल-त्रिवट.

सज्ज करुनि रथ सहस्रांशु हा ॥
उदयाचलिं येत असे पाहा ॥ धृ० ॥
ऊठ इंदिरै अरुणोदयि बहु ॥
देइ शीतता समीर देहा ॥
प्रफुल्ल कमलिनि मुखा करुनि अति ॥
आनंदाश्रू गाळित आहा! ॥ स० ॥ १० ॥

(तदनंतर कमलाक्ष येतो, व सर्व ठिकाणीं पाहून श्वास टाकून) अरे! ज्या माझ्या प्रिय भगिनीच्या मंदिरांत मीं पाय ठेवितांच मला पराकाष्ठेचा आनंद व्हावा, तीच एकटी दुःस्थितींत असल्यानें मला आज सर्व निराळाच प्रकार दिसत आहे!—

पद.

चाल.—परम सुवासिक पुष्पे०—

नानापारिचे पक्षि मनोहर पाहुनि ज्यां रमते भारी ॥
मन, ते असती स्तब्ध वैसले तेज न ज्यांच्या मुखावरी ॥
खान पान त्यजिलें तें अपुलें इतुकेंची हें नाहिं, तरी ॥
दिसतीं मजला म्लान मुखें ह्या सेवनिं दासी दक्ष जरी ॥

सूर्यप्रभा निस्तेज दीसतां म्लान कुमुदिनी, ह्याचपरी ॥
दिसतो मजला दुःखित ममप्रियभगिनिसखीजन किती तरी ॥
असो. आतां आंत जावें. (कमलाक्ष येतांच इं-
दिरेच्या दोघी सख्या उठून उभ्या राहतात.)

कम०--कायग, ताईची प्रकृती कशी काय आहे?

कुमु०--काहीं फेर नाही. आहे तीच आहे. इतक्या
दिवसांतून आज किंचित् डोळा लागला.

कम०--वरें, तिची उठायची वेळ झाली आहे, का आ-
तांच झोप लागली ?

इंदिरा--(एकदम उठून बसून भ्रमांत) काय, मीच ए-
कटी तुझाला नकोशी झालें आहे? घ्या माझा
जीव, नी व्हा एकदांचे मोकळे !

कम०--(इंदिरेच्या अगदीं जवळ जाऊन) ताई, मज-
कडे पहा कशी. मी कमलाक्ष आहे. दुसरें कोणी
नाहीं तुझ्यापाशीं.

इंदिरा--कोण दादा ? ये बैस. अरे असा उभा कां ? क-
लावती, त्याला बसायला दे.

कम०--काहीं नको ताई. बरा आहे मी इथेंच. पण
आधीं सांग, तुझ्या जिवाला आज वरें वाटतें आहेना ?

इंदिरा--दादा, तुला नाही का ठाऊक, मला काय होतें
आहे ? काहीं नाही. तुला कोणी सांगितलें मी आ-
जारी आहे ह्मणून ! (कपाळास आंक्या घालते.)

कम०--ताई, असें काय वरें हें ! अशा संतापानें जिवा-
ला एखादा अपाय मात्र करून घेशील, दुसरें
काहीं नाही. त्यांत तुला ह्मणजे सांगायला हवें,
अशांतला काहीं प्रकार नाही. तूं चांगली समजूतदार

आहेस. पहा, एकदां ग्रहदशा फिरली ह्यणजे सर्व दुःखें एकदम पुढें येऊन उभीं राहतात. आतां दुःखांतीं सुख आहेच, तेव्हां दूरवर विचार करून कसे तरी दोन दिवस लोटले पाहिजेत. असें करूं नको. ह्यापासून दुसरें तिसरें कांहीं नाहीं, एखादे-वेळीं भलताच परिणाम व्हायचा.

इंदिरा—भलताच परिणाम होऊन मला मरण येईल, इतकी मी भाग्यवान् आहे कुठें ! तशी असतें, तर माझ्या दैवाचा हा खेळ कां चालला असता, आणि तुमचीं सर्वांचीं मनें इतकीं कठोर कां झालीं असतीं !!

कम०—ताई, माझी खरी प्रीति तुझ्यावर आहे किंवा नाहीं, हे तुझ्या मनासारखें होईल तेव्हांच तुला कळेल. तुझ्या मनाप्रमाणें केव्हां, कसें होईल, या विचारांत रात्रांदिवस मी आहे; आणि खरोखर ईश्वरकृपेनें माझा वेत तडीसही जाईल. बरें, आतां तुला इतकेंच सांगून ठेवितों कीं, तूं आपल्या जिवाला असला हा त्रास करून घेऊं नकोस.

इंदिरा—दादा, घरांतून दुसरें कोणी माणूस माझ्यापाशीं आलें कीं, मला तें काळाच्या घरीं बोलावण्याकरितां आलें आहे असें वाटतें. बरें, तूं तरी ह्या निराश्रित भगिनीची मनांत दया आणून असाच कधीं येत जा, ह्यणजे झालें !

कम०—असें नव्हे ताई; मला थोडी फुरसूत झाली कीं, इकडे आल्यावाचून राहत नाहीं. तशांत आज

कांहीं जरूरीच्या कामाकरितां मुद्दाम मला बाबांनीं दरवारांत बोलाविलें आहे, ह्मणून निरुपायामुळे तुझ्याथून लवकरच जातो. जर का न गेलों, तर त्यांच्या मनांत भलताच वहीम येणार, कारण, पाहते आहेसना आपला काळ चोंहोंकडून कसा उलटा फिरला आहे! असो. आज संध्याकाळीं मी पुन्हां येईन. (तिच्या सख्यांस) हिची प्रकृती मला वरचेवर कळवीत जा, आणि जेणेंकरून हिला कर्मणूक होईल अशा रीतीनें हिच्याशीं वागत जा, समजलां ?

कृसु०—सरकार, ह्याविषयीं आपण मुळींच काळजी करूं नये. आहीं तिला काडीइतकेंही दुःख होऊं देणार नाहीं. (कमलाक्ष निघून जातो.) कलावती, इंदिरेची आंगधुण्याची तयारी करण्यास त्या चंपककलिका दासीला सांग जा. मी इच्याजवळ रहातें इथें. (कलावती निघून जाते, नंतर महामाया प्रवेश करिते.)

महामाया—मी इंदिरेच्या महालांत जातें आहे, परंतु तिच्या मनाप्रमाणें बोलून साधून घेतलें पाहिजे. छे, पण ती कारटी मला कसची ऐकते. एक शब्दही बोलू देत नाहीं. आमच्या त्या दुष्टबुद्धीच्या आंगीं कांहीं गूण असते, तर असें कां झालें असतें? जळ्या मेल्याच्या सौंदर्याला काय जाळायचें आहे ! नांव तशी करणी याची. आपलेंच लंगडें, तिथें दुसऱ्याला काय बोल? पण असें बो-

लून हातीं घेतलेलें कार्य तडीस जाणार कसें? पक्ष उचलला आहे खरा. आतां त्यांत सोक्ष किंवा मोक्ष. तिच्या दुःखाकडे पाहून हें काम तसेंच ठेवितां कामा नये, कारण आपली राजलक्ष्मि आपल्याच हातीं राहिली पाहिजे. असो. आतां तिच्यापाशीं जावें. . (इंदिरेच्याजवळ जाऊन) कशी काय माझी वया आहे ती? आज जिवाला बरें वाटतें आहे का? काय बाई तरी पोरीची दशा झाली ही! खाणेंपिणें टाकून कुठें शरीर नीट राहत असतें? वेळचेवेळेवर जेवण नाही, त्यामुळेच ही हाल अपेष्टा. असें करूं नये बाळ. ऐवढे हे दोन महिने सरले म्हणजे तुझें लग्नीन करून देईन बरें? पहातेसना, महाराजांना रात्रंदिवस कशी काळजी लागून गेली आहे? 'माझ्या इंदिरेचें लग्न मी आपल्या डोळ्यांनीं एकदां केव्हां पाहीन,' असें नेहमीं म्हणत असतात. अग आम्हीं तुझ्या अनहिताचें का करूं? आम्हांला नाही का तुझी काळजी? तुझ्यावांचून दुसरे मूल तरी आहे कोण? तूं माझ्या सवतीची, तरी मला माझ्या पोटच्या गोळ्याप्रमाणेंच आहेस. माझ्या लाडके, वडीलधारी माणसें सांगतात त्यांचें कांहीं तरी एकावें हो. (तिच्या तोंडावरून हात फिरवून) तुझी अशी दशा झालेली पाहून आम्हांला बरें वाटतें का? तुझ्या मनासारखें थोडक्याच दिवसांनीं होईल, मग आतां व्यर्थ काळजी कां वाहते आहेस?

इंदिरा—(तिरस्कारानें) आई, ह्यावेळेस तूं माझ्याशीं न

बोलशील तरच माझ्या जिवाला अंमळ समाधान वाटेल.

महा०—(कुसुमावतीस) मुली, वाई तू तरी हिला दोन 'समजुतीच्या गोष्टी सांगून कांहीं शिकीव. आतां हें आमचें भाषण हिला विषासारखें कडू वाटत आहे, पण तेंच पुढें गोड लागेल. आम्हां बायकांच्या जातीला असला हा हद्दी स्वभाव नाही वाई शोभत. तू तरी सांगून प्रहा. तुझें ऐकलें तर ऐकलें. हिला वाटतें, हीं सगळीं माझे अनहीत करायला उठलीं आहेत.

कुसु०—(कुत्सित बुद्धीनें) आपण तिचें अनहीत कराल तर आई हें नांव आपल्याला शोभेल तरी कसें? तिचें वरें वाईट सर्व तुमच्याच हातीं आहे, तेव्हां तुझीं जें कराल तें विचारानेंच कराल.

महा०—(रागानें आपल्याशीं) काय करूं, चौहोंकडून माझा उपाय हरला आहे, नाही तर ह्या बाहुली-एवढ्या कारटीचे असले हे शब्द ऐकून घेतले असते मी? वरें पाहतें. माझ्याहातून कुठें जाणार आहे ही! (उघड) वरें मी जातें, मात्र इतकेंच सांगणें आहे कीं, इच्या प्रकृतीविषयीं नीट जपत जा, ह्मणजे झालें. इंदिरे, जातें वरें मी. (निघून जाते.)

कुसु०—यावें वाईसाहेब. (असें ह्मणून तिच्या मागून दरवाज्याला कडी लावण्यास जाते.)

इंदिरा—मी या दुःखांतून कशी पार पडेन हें कांहीं कळत नाही! देवा!—

पद

चाल.—बलसागर तुम्हि०—

दीनदयाळा करुणाकर मी प्रार्थितसें अबला ॥
छळिशी मज कां, निर्दया न ये माझि दया तुजला! ॥धृ०
आइबाप निष्ठूर खाटिकापरि या हरिणीला ॥
बळेंच देती व्याधकरीं नच कुणि आधार इला ॥
तुच्छ मानितें आशेवर मी ज्याच्या आत्तांला ॥
करुणाही मम येत नसे त्या निर्दय पुरुषाला ॥

देवा! माझे दुसरें कांहीं तुझ्यापाशीं मांगणें नाहीं.
आतां इतकेंच कर!—

वसते स्वर्गीं माझी आई ने तथें मजला ॥
दोष तुला काळा न, तात जर माराया सजला ॥
दीन० ॥ १२ ॥

(कुसुमावती येते.)

कुसु०—सखे, मी जाईपर्यंत ती जिऱ्यांतच उभी होती.
मला पाहतांच निघून गेली. (तिच्याजवळ वसते.)

इंदिरा—सखे, या दुःखांतून मी केव्हांग पार पडेन ?
माझ्या मनासारखें होईल काग? छे, छे, तसें
व्हायला आतां शेवटचाच उपाय योजिला पाहिजे
मला!

कुसु०—हणजे? हेंग काय बाई मनांत आणिलें आहेस
तूं हें? असा संताप करून हात पाय तरी चालणार
कसा? असें गडे करूं नये हो. त्या ईश्वराला
नाहीं का आपली काळजी? तो सर्व नीटच करील.
आतां कसा तरी मुठींत जीव धरून दोन दिवस

काढायाला हवेत. तुझा प्रियकर लवकरच तुझ्या
दृष्टीस पडेल, तूं कांहीं काळजी करूं नको.
इंदिरा—सखे, काय सांगूं तुला!—

पद.

चाल.—दिल चमनमे बीचू०—

पाहतें स्वप्निं ती मदनमनोहरं मूर्ती ॥
तीसवें करित रम्य केलि त्या बहुरीतीं ॥
अति विनोद करुनी आलिंगित काया ती ॥
जी पूर्ण ठसलि गे मदीय या हृत्प्रांतीं ॥ चाल ॥
जागी झालें कीं मम तो ॥ बाइगे ॥
नच दृष्टिस प्रियकर पडतो ॥ बाइगे ॥
मग जिव हा व्याकुळ होतो ॥ बाइगे ॥ चाल ॥
मुखशयनिं जरी मी तरंग मजला देती ॥
बहु त्रास, वेदना होति जशा प्राणांतीं ॥ पाहतें ० ॥ १३ ॥
तशांत, तूं ह्मणतेस, कसे तरी दिवस काढ; पण बाई
ते कुणाच्या आशेवर! ऐकलीसना मघांशीं तिचीं
तीं बोलणीं! सखे,-

पद.

चाल.—किति सांगूं तुला०—

आइवाप मला, छळिताति कसे ॥ धृ० ॥
एक मायेचा, मम बंधु असे ॥
या समयिं परी, तो स्वस्थ बसे ॥
मज साह्य कुणी, सखयेग नसे ॥
बहु सौख्य तरी ॥ मज मृत्यु जरी ॥
नेइ घरीं ॥ आ० ॥ १४ ॥

कुसु०—(आपल्याशीं) आतां इचें मन दुसऱ्या गोष्टी-
काडे गुंतविलें पाहिजे ; कारण समाधानाच्या गोष्टी
सांगून इचा संताप अधिक वाढतो. (उघड)
सखे, आपल्या नगरींत काय उत्सव चालला आहे
पाहिलासना ? आज ग्रामदेवीच्या वार्षीक यात्रेचा
समारंभ असल्यामुळें, सर्व स्त्रियां शृंगार करून
देवीच्या दर्शनास मोठ्या लगवर्गीनें जात आहेत ;
तर तूंही मजबरोबर चल. मी तुझी वेणीफणी करितें.

इंदिरा—(त्रासानें) सखे, त्या वेणीफणीचें नांवसुद्धां
काढूं नकोसग. माझ्या आंगावर कसा कांटाच उभा
राहतो ! काढ हे दागिने, काढ माझ्या आंगाव-
रून लवकर.

कुसु०—(एकीकाडे) जी हणून गोष्ट काढावी, तीपा-
सून इचा संताप अधिकच वाढतो. (उघड) सखे,
आंग धुवून थोडें वाटेल तें खा, हणजे तुला अं-
मळ वरें वाटेल.

इंदिरा—नको नको, त्या वांतीकारक अन्नाचें मला दर्शन
देखील नको. ही गोष्ट न काढशील तरं मजवर
मोठे उपकार होतील.

कुसु०—वरें, आपल्या बागेंतील चौकांत तरी घटकाभर
वसायला जाऊं येतेस का ? तिथल्या गार वाऱ्यानेंच
तुझा दाह कांहींसा शांत होईल.

इंदिरा—(उठून) चल. तुहांला वाटतील ते उपचार
करा तुहीं. (निघून जातात.)

‘पडद्यांत.’

“ अहो, सर्व नागरिक जनहो, ऐका. आज

ग्रामदेवीचा वार्षिक महोत्सव आहे, ह्मणून सर्वानी मंगलदायक गुढ्या, तोरणें उभारून, आनंद प्रदर्शित करावा. अशी तुह्मांस थोरले महाराजांची आज्ञा आहे.”

(नंतर पुष्पशय्येवर निजलेली इंदिरा सखीसह प्रवेश करिते.)

कुसु०—सखे, या वागेंतील थंडगार वाय्यानें तुझ्या जिवाला कांहीं समाधान वाटत आहे का ?

इंदिरा—अग कसलें समाधान !—

पद. राग-पिलू. ताल-धुमाळा.

चाल.—सख्ये अनसूये०—

करितो विकल बहू मज हा वारा ॥

देउनियां ताप शरीरा ॥

उलटा मम देहीं होत उवारा ॥

जीवा या मुळि नच थारा ॥

आशा, सखिची या तरि मज तारा ॥

प्रिय माझे तुह्मीं हेंचि करा ॥ १९ ॥

कुसु०—इंदिरे, मला गडे आतां एक युक्ति सुचली आहे; तुझ्या पसंतीस येईल तर सांगते.

इंदिरा—अग तुझी युक्ति वाईट का असणार ? सांग, सांग लवकर. काळाच्याही गुहेत पाय ठेवायला सांगितलास, तरी मी तो मोठ्या आनंदानें ठेवीन; पण वाई एकदां माझ्या मनासारखें होऊं दे.

कुसु०—हो, तें मला आहे ठाऊक, पण इतकी घाई कां ?
(चेंष्टेनें) आतां मात्र इवलेस पाणी पिऊन रहा

हणून सांगितलें तरी कबूल होशील; पण एकदां मनासारखें झाल्यावर मग कधीं तरी या सखीची आठवण होईल का ?

इंदिरा—पुरे गडे आतां. ही थडा करण्याची का वेळ आहे? तुझी युक्ति मला सांग आधीं. पण बाई सर्व गुप्तारितीनें झालें पाहिजे हो.

कुसु०——त्याविषयीं तूं मुळींच काळजी करूं नको. चिट्-पांखराला देखील कळणार नाही, अशा रितीनें मी बंदोबस्त ठेवीन. हें पहा, तूं त्या राजाच्या नांवानें एक प्रीतीपत्र ल्याहावेंस.

इंदिरा—तूं हणते आहेस खरें, पण बाई तें आनां नेऊन देणार कोण? नाही तर ही गोष्ट फुटली, कीं मग सारेच फसलें!

कुसु०—अग पण तुला काय त्याचें ? मी हव्या त्या युक्तीनें नेऊन देईन.

इंदिरा—बरें, तें ल्याहावें तरी कसें ? (कलावती येते.)

कला०—हं, सखे, हें घे पत्र. (पत्र इंदिरेच्या हातांत देते.)

इंदिरा—(तें घेऊन) कुणीग दिलें हें! दादानीं का! (पत्रावरील अक्षर ओळखून) बरें, हें तुझ्याहातीं आलें कसें ?

कला०—धाकट्या सरकारांनीं मला आपल्या मंदिरांत मुदाम बोलवून नेलें, आणि माझ्यापार्शीं पत्र देऊन सांगितलें कीं, 'हें, जवळ कोणी तिऱ्हाईत मनुष्य नाही असें पाहून ताईच्याच हातांत दे.'

इंदिरा—अहाहा ! नारायणा, केवढे उपकार ह्या दीन

अबलेवर तुझे हे ! दादा, माझ्याविषयीं तूं इतका मायाळू असतां व्यर्थ मी तुला बोल लावतें. बरें, या पत्रांत काय आहे, वाच पाहूं. (पत्र कलावतीपार्शी देते.)

कला०—(तें घेऊन) ऐकः—

“ प्रिय भगिनी इंदिरा इला—
कळवितों कीं, तुझ्याकडून होईल तितक्या त्वरेनें त्या राजास तूं एक पत्र लिही. त्यांतील सारंश खालीं लिहिल्याप्रमाणें.—ज्या अरण्यांत माझ्या भावाची, तुमची व माझी कांहीं दिवसांपूर्वी गांठ पडली होती, त्याच ठिकाणीं आजपासून तिसरे दिवशीं आपण यावे, तिथें तुमची व माझी भेट होईल ; मग आपणांस वाटेल त्याप्रमाणें व्यवस्था करावी.—इतकें लिहून तें कलावतीपार्शी दे, ह्मणजे तिला मी सांगितल्याप्रमाणें ती त्याची तजवीज लावील. तुझ्या मनासारखें झाल्याखेरीज या कमलाक्षाला मुळींच सौख्य वाटणार नाही. तूं कांहीं काळजी करूं नको. ”

(पत्र बंद करून) इतकाच काय तो मजकूर आहे.

कुसु०—(लिहिण्याचें साहित्य आणून देते.)

इंदिरा—बरें तर सख्यांनो, याप्रमाणें लिहितें. (त्याप्रमाणें लिहून) हं, झालें तयार. (कुसुमावतीकडे तोंड करून) हें पहा वाचून. (तिच्यापार्शी देण्यास हात पुढें करिते, तीं एक मोठा गरुडपक्षी

येऊन, मांसाचा तुकडा समजून झडप घालून तें घेऊन जातो.)

(पडघांत.)

महामाया—कायग ए दांडगे पोरी, सारा दिवस त्या-
वागेत बसून काय करिते आहेस ? मेलें रोज उठून
ह्या काटीला सांगावें तरी किती ? घरांत यायचें कीं
नाहीं तुला ? (हें ऐकून सर्वजणी घाबरतात.)

इंदिरा—(गर्हिवरून छातीवर हात देऊन) सख्यांनो !
तो पहा पक्षी पत्र घेऊन पळून जात आहे ! जातो
माझा प्राण जातो !! मला वांचवा !—(मूर्छित प-
डते. तों दोघी धांवत जाऊन तिला सांवरून
धरितात. पडदा पडतो.)

दुसरा अंक समाप्त.

अंक ३ रा.

(नंतर म्लानवदन झालेलें असा विदुषक प्रवेश करितो.)

विदुषक.—(सुस्कारा टांकून) आपलेंच नशीब फुटकें, तिथें दुसऱ्याला काय हणून बोल द्यावा ! मींच मूर्ख, हणून या राजाच्यानादीं लागून आपला अमूल्य जीव धोक्यांत पाडून घेतला होता. पण कांहीं क्षणा, माझे नशीब थोर हणून आज माझी बायको आणि मुलेंवाळें माझ्या दृष्टीस पडलीं ! नाही तर,—

कटाव.

जया वदन विक्राळ भयंकर, भाळें चर्चिला शेंदुर ज्यानें । सर्वांगाभौवतीं फाटक्या, बांधियल्या होत्या ऐटीनें । चिंध्या तेवी चित्रविचित्रचि रंगाचे ते पट्टे ज्याच्या अंगावरती बहुविध होते । विशाल आरक्त नेत्र ज्याचे, वदन पसरिल्यामुळें लाल आति जीभ, तशा स्वच्छ दोन दाढा होत्या ज्या पर्वताकार तें शरीर होतें । असा भयानक मत्त निशाचर । रक्तें माझ्या तृषा आपुली, क्षुधा तशी शमविल्यावीण मम मांस खाउनी घोर वर्नी त्या काय राहता । तारे पण माझी धांदल त्यानें काय उडविली थोडी तेथें । क्षणभर होई गुप्त पुनरपी, विशाल रूपें, पुढें उभा किंकाळि फोडुनी, मर्वांगीं मम वर्म सुटे मग; । या राजाच्यानादीं

लागुनि, स्थिति ऐशी मम तेथ जाहली । आतां
निमुटपणें बैसावें । होइल तें स्वस्थ पहावें ॥ १ ॥

(मुकाव्यानें बसतो.)

(पडद्यांत स्तुतिपाठक गातो.)

स्तुतिपाठक—जयजयकार महाराज.—

पद.

चाल.—या हरिणाची अनुपम शोभा.—

रिपुगण सारा मर्दुनि सकलां ॥

प्रजाजनां तूं तुष्टि द्यावया ॥

कष्ट घेशि बहुविध भूपाला ॥ धृ० ॥

विमल राज्यनीतिस अनुसरुनी ॥

याचकजनहेतु पूर्ण करुनी ॥

दक्ष असशि बहु साधुपालनीं ॥

प्रातर्विधि हो शुभकर तूला ॥ रिपुगण०॥२॥

विटु०—(कान देऊन) प्रातर्विधि आटोपून हा पहा राजा
इकडेच येत आहे, तर आपण आतां एकीकडे जा-
ऊन निमुटपणें बसावें. (तसें करितो.) (नंतर
मदनव्यथेनें व्याकूल झाला आहे, असा राजा प्र-
वेश करितो.)

राजा—

पद.

चाल.—मी कुमार तीहि कुमारां०—

मदनाच्या तीव्र शरें या, विंधियली माझी काया ॥

शिथिल सर्व गात्रें केलीं, भेदितसे कोमल हृदया ॥

किति पुढें-दुष्ट जरि छळितो, इतुके मजला समयीं या॥चाल॥

मज शून्य सर्वची ममते, । मन उदास मृगयीं बहु ते ।
 गळुनियां सकल धृति जाते । शीतोपचार ते वायां ॥
 त्या चंद्रमुखीविण याते ॥ होणार नाहिं सुख कधि ते ॥ ३ ॥
 (विदुषकाजवळ जाऊन) मित्रा, मी सांगितलेली
 गुह्य गोष्ट फोडली नाहीसना? अरे, पण तूं आज
 असा मुकाव्यानें कां बसला आहेस?

विदु०—माझे नशीब फुटकें म्हणून! बरे, मला इनाम
 म्हणून दिलेला हा आपला शेला घ्या, आणि कृपा-
 करून या गरीब ब्राह्मणाला आपल्या ऋणांतून
 सोडवा, म्हणजे मजवर मोठा उपकार झाला, असें
 मी समजेन.

राजा—म्हणजे? मित्रा, आज तुला झाले तरी काय?
 सांग पाहूं असें तुझ्या दुःखार्चे कारण असेल ते?

विदु०—सांगूच का? मला दुःख होण्याला तूच कारण
 आहेस.

राजा—मी कसा बरें?

विदु०—फांसेपारध्याप्रमाणें त्या जगलांतून हिंडतांना
 हें पहा, माझ्या पायांत बोटबोट कांटे शिरले आ-
 हेत. बरे, त्याचेंही मला कांहीं वाटत नाही, पण
 त्या—नकोरे बाबा, त्याची आठवणसुद्धां नको! माझे
 काळीज कसे चर्रं होतें; आणि आंगावर दरद-
 रून घाम सुटतो.

राजा—म्हणजे, यावरून मी काय समजावें. त्याची चां-
 गली फोड करून सांग.

विदु०—मित्रा, त्या अरण्यांत तूं दुसरेकडे गेला होतास,
 त्यावेळेस एक मत्त दांडगा निशाचर किकाळी

फोडून माझ्यापुढे येऊन उभा राहिला, आणि लागलाच नाहींसा झाला; हे पाहून माझी जी कांहीं अवस्था झाली होती, ती विश्वाहं नकोस. उगाच नाही! (दांडा उगाळून) तो गेल्यावर माझ्या आंगाची कशी लाही झाली! (सुस्कारा टाकून वारा घेतो.)

राजा—हा वेड्या, अरे तो राक्षस नव्हे. बहुधा तें पिराचू असावें. हीं, याहून अनेक तऱ्हेनें चेष्टा करीत असतात; ह्मणून त्यांनां इतकें भ्यायला नको आहे. पहां,—

दिंडी. राग—लिलांबरी ताल—दादरा.

विबुध गणिती भूत हें कल्पनेचें ॥

भीति धरि जो तें तया फार जाचें ॥

जरी एखादा धैर्य धरुनि गेला ॥

नाहिं सहसा दिसणार तें तयाला ॥ ४ ॥

विदु०—असें ह्मणणें फार सोपें आहे. गांठ पडली नाहीं तोंपर्यंतच ह्या गोष्टी. पण मी कांहींसा पडलों धीट, ह्मणून आज येथें सुखरूप आलों.

राजा—छे, छे, तुझाला भेंकड ह्मणण्याची कुणाची छाती आहे? केवढे शूर तुझीं!

विदु०—बरे, मित्रा, आज माझ्यानें इथें मुळींच बसवत नाहीं, याकरितां मी आतां जातो. ईश्वर तुला चिरायु करो. (असें ह्मणून जाऊं लागतो.)

राजा—मित्रा, जरा थांबशील तर खरा. तुझ्या दुखण्याला क्षापण चांगले शतौपचार करूं, मग तर झालें ना?

विदु०—नाहीं नाहीं, आतां हा एकच उपाय राहिला आहे. तेवढा करावा हणजे झालें.

राजा—तो कोणता ?

विदु०—त्या राक्षसाच्या भीतीनें हें घरदार सोडून कुठें तरी जाऊन राहवें.

राजा—वः हीच का तोड काढलीस तूं! बरें पण तो राक्षस का होईना— त्याच्या भीतीनें हणजे घरदार सोडायचें, अशांतला कांहीं प्रकार नाही. तूं माझ्याजवळ बैस, हणजे तुला मुळींच भय वाटणार नाही.

विदु०—तूं त्या शिकारीचें नांव काढणार नाहीस तर बसतो.

राजा—बरें तर तुझ्या मनाप्रमाणें का होईना. मग तर माझ्याशीं नाट बोलशील ? (विदुपक त्याजपाशीं येऊन बसतो.)

राजा—मित्रा, माझ्या जिवाला कर्मणूक होईल, असा एखादा उपाय सांग.

विदु०—झोंपेपुढें सर्व विचार लटपटतात, तर शयनमंदिरांत चल; हणजे थोडी बहुत झोंप लागल्यानें तुला कांहींसें बरें वाटेल; आणि मलाही घटकाभर विश्रांती मिळेल.

राजा—सख्या, शीतळ उपचारांखेरीज मला सौख्य होणार नाही; तर चंदनलतागृहांत जाऊं चल. तेथें गेल्यानें तरी आपणांस कर्मणूक होईल.

विदु०—ठीक आहे. चलावें. (चंदनलतागृहांत जाऊं लागतात.) मित्रा, हें लतागृह किती तरी रमणीय

दिसत आहे! सुगंध तरी जिकडे तिकडे कसा
अगदीं दाट भरून गेला आहे! अहाहा!!

(वास घेऊं लागतो.)

राजा—तूं ह्मणतोस त्याप्रमाणेंच आहे.—

पद.

चाल.—असतांना यतिसंनिध०—

अति शीतल मारुत या कोमल तरुतुनि हा ॥
येत असे तेविं सुगंध पुष्पांचा हा पहा ॥ चाल ॥
मदन पेटवी कोमल शरिरीं देई दुःख अपार ॥
तेविं निदाघलहरी त्या उठवी हृदयीं वारंवार ॥
परि मज सुख न अहा ! ॥ अति० ॥ ९ ॥

(दोघें आंत प्रवेश करितात.)

विदु०—मित्रा, ह्या लतामंडपांत ही पांढरी स्वच्छ शीला
आहे, इजवर बसावें.

(दोघें बसतात.)

विदु०—येथें तुला अंमळ बरें वाटतें आहे का ?

राजा—छे, छे, इथें आल्यानें माझे दुःख उलटें अधिक
झालें !

विदु०—या उपर काय उपचार करावा !!

राजा—पहा,—

अंजनीगीत. राग—झिजोटी. ताल—धुमाळी.

विरहतसमन शांत कराया । आलों चंदनलतागृहीं या ॥
परि होतें मद्रपु हें सखया । विव्हळ बहु उलटें ॥ १ ॥
मलयवायु हा माझ्या शरिरीं । दाह करी या समयीं भारी ॥
दुर्मिळ वस्तूची आस करी । मानस हें माझे ॥ २ ॥

सहन करूं ह्या केवि वेदना । हरिणकिशोरा चंचलनयना ॥
दिसल्याविण ती शांति या मना । कधि नच होईल! ॥ ३ ॥

विदु०—अशी दुर्मिळ वस्तु ती कोणती?

राजा—मित्रा, किती वेळ सांगूं तुला?—

पद.

चाल.—बघुनि सुभद्रेला०—

या साऱ्या जगतीं । पहाण्यालायक वस्तू ती ॥४०॥

चाल ॥ अमित भूप. तिस वरण्याकारितां ॥

इच्छा धरुनी आले असतां ॥

स्वरुपीं त्यांच्या न्यूनचि नसतां ॥ चाल ॥

अशि नृपतनया ती ॥ रुचला एक न तो चिर्ती ॥७॥

विदु०—इतके राजपुत्र तिला वरण्याच्या हेतूने आले अ-
सतां, त्या सर्वांस सूर्यापुढे खद्योत, याप्रमाणे तिने
मानिलें अं? यावरून ती तर फारच सुंदर असावी!

राजा—मित्रा,—

पद.

चाल.—होतीं द्वारका भुवनीं०—

सांगूं काय तें सखिचें ॥ रूप मी तुला साचें ॥ प्रीय पा-

त्र रतीपतिचें ॥ खरोखर नव कुसुम जाइचें ॥ सां० ॥४०॥

ती रमणी बघुनी निश्चित मुनिही खडतर स्मरशरिं,

निशिदिनि हरिध्यानीं रत, विसरुनि,

होतिल आधिन शिवअरिचे ॥ सां० ॥ ८ ॥

विदु०—(आपल्याशीं) ह्याच्या डोक्यांत हें वेड पक्कें भ-
रलें आहे. आतां याला फूस देतां उपयोगी

नाहीं. ह्याचा हा नाद सुटण्याला कोणती युक्ति
योजावी बरें? राणीकडून हरएक युक्तीने याची फ-
जिती केली पाहिजे, ह्मणजे आपोआप हा वळणी-
वर येईल. मात्र सध्यां ह्याच्या मनासारखेंच
बोलून ह्याचें समाधान केलें पाहिजे. (उघड)
मित्रा, तिच्या प्रत्येक अवयवांची रचना कशी काय
आहे, तेवढें मला सांग.

राजा०—एक.—

पद.

चाल.—गंगा नदि ती०—

कुचमंडल रमणीचें होतो, विग्रह चक्रवाकाशी ॥
मृदुतर काटि ती पाहुनि पावे. हरिही खेद मनाशी ॥
पीवरोरु शोभा बघुनी ये, थंडपणा कर्दलिशी ॥
गति अवलोकुनि हंसहि गेले, त्यजुनि मही स्वर्गशी ॥
वसंत वाटे फेरे मारी वेधुनि अंगसुवासी ॥
रत्न एकची आहे हें या भूमंडळि हरिणाक्षी ॥ ९ ॥

विदु०—बरें, तिनें आपली प्रीती तुला कोणत्या रितीनें
उघड करून दाखविली ?

राजा—अरे, काल आपण अरण्यांत शिकारीस गेलों
होतों, तेथें ती मला भेटली. त्या वेळीं,—

साकी. राग—जोगी. ताल—धुमाळी.

सुस्मितवक्त्रें सुवक्रनेत्रें माझी नृपतनयेनें ॥
वारंवारचि पदर उरावर सर्सावुनि नखन्यानें ॥
विधियली काया ॥ अभिनय दावुनियां सखया ॥ घृ० ॥ १० ॥
विदु०—मग लहूबिडूची तयारी झाली तर खाण्याचा स-

कट समय आह्मांवर कोसळणार असें दिसतें. प-
रंतु—(मुकाव्यानें बसतो.)

राजा—मित्रा, तूं उगीच कां राहिलास?

विदु०—एकाच गोष्टीचें नवल वाटतें कीं, अप्सरेहूनही
सुंदर अशा स्त्रीशीं विलास करणारा तूं, त्या तुझी
वासना अशी कशीरे झाली?

राजा—अरे, तिच्या स्वरूपांत कांहीं उणेंपणा आहे
काय?

विदु०—होय तर. आतां तूं तिचें इतकें वर्णन केलेंस,
पण मला त्यांत येथून तेथून सर्व घोंटाळा दिसला!
पहा, अशी वासना धरून कोणीही सुकीर्ति मिळ-
विली नाही; तर हा हेका तूं सोडून दे. आप-
ल्याला तर बुवा मुळींच असले डंग पसंत नाहींत.

राजा—मित्रा, असें कसें बोलतोस? फार काय सांगूं!—

पद.

राग—हमीरकल्याण. ताल—धुमाळी.

कृशानु होइल शिशिर अती ॥

गगनांगणि तारे असती ॥

येतिल ते या भूवरती ॥

तैसा अस्ताचलाचे शिरीं उदया करिल रवी ॥

शशधरकांती बहु खर ती ॥

होइल परि मम निश्चय न ढळे कधि हा प्राणांती ॥

कृशानु० ॥ ११ ॥

(स्तब्ध बसतो. इतक्यांत एक करभक येतो.)

करभक—हे पहा आमचें सरकार विदुप्रकासह येथेंच
बसले आहेत, तर त्यांच्यापार्शीं जाऊन त्यांस हा

निरोप कळवितों. (जवळ जाऊन मुजरा करून)
महाराजांचा विजय असो. सरकार, आपणांला
आईसाहेबांचा असा निरोप आहे.—

राजा—(आदराने) करभका, आईसाहेबांची कोणती
आज्ञा आहे?

करभक—त्या कालिकादेवीच्या दर्शनास जाण्याकारितां
निघाल्या आहेत, तर त्यांच्याबरोबर माधव भट-
जीनीं असले पाहिजे.

विदु०—ठीक आहे. मित्रा, याचें येणें माझ्या पथ्यावर
पडलें ह्मणायचें. मी आतां जातो; नाही तर द-
क्षणेला उगाच हर्ताळ लागेल. (करभक व वि-
दुपक निघून जातात.)

राजा—(उठून इकडे तिकडे फिरून.) त्या शशीमुखी-
वांचून इतर वस्तूस पाहण्यास सांप्रत हे नेत्र कंटा-
ळलेले आहेत! हाय हाय! प्रिये इंदिरे!! (मूर्छित
होतो व पुन्हां उठून) असो. आतां दूर दिसत
असलेल्या यां पुढील अरण्यांत तिचा शोध करावा.
(कांहीं चालून) अरे! अकाशांतून एकाएकी म-
जवर हा शरवृष्टी कोण करीत आहे!! (चिंतन
करीत रहातो, तों विजा कडकडून पाऊस पडूं
लागतो.)

राजा—(घाबरून) समजलों!—

श्लोक. राग--मांड.

विद्युत् ही गगनांतरी बहुपरी गर्जे अहा ! हा तसा ॥
वृष्टी भूवरि या बलाहक करी व्यापूनि दाही दिशा ॥

धारा वर्षति वाटती जणुं किं त्या गारा न थांने जरा ॥
 झंजावात अशा कठीण समयीं पाहूं कुठें इंदिरा! ॥१२॥
 माझी प्रिया मला कुठें वरें सांपडेल? (पुन्हां वीज
 कडकडून आवाज होतो.) आणि या अशा अंधा-
 रांत तिचा शोध लागतो कसा? (वर चोहोंकडे
 पाहून) अहाहा! फार चांगली गोष्ट झाली! मेघ-
 राजा, तूं पाहून जरी जास्त वर्षाव केलास, तरी
 मी तुला आतां जुमानीत नाहीं; तशांत तुझी ही
 वृष्टी माझ्या विरहतप्तमनाला सुख देत नाही, तर
 उलट त्रासदायक होते! (वर पाहून) वाहवा!
 माझ्या प्रियेचा शोध खचित लागेल, अशी गोष्ट
 या समयीं मला अनुकूल झाली!—

षट्.

चाल.—साध्य नसे मुनिकन्या०—

कुमुदिनिप्रिय हा उदयां आला ॥

सुखद बहू जो सकल जगाला ॥ धृ० ॥

सानंदित करि मन प्रभा ती ॥

किरणप्रकाशी ज्याच्या युवती ॥

करिती बहुविध लीला ॥

पातिसह अति मग वरिति सुखाला ॥कुमु० १३

हा भगवान् चंद्रमा जरी उदय पावला आहे, तरी
 याच अरण्यांत प्रियसखीचा शोध कशावरून ला-
 गेल? (पाहून) हा गगनचुंबित वटवृक्ष, मी राजा
 असें जाणून, नम्रतेनें माझी प्रिया मला देण्याक-
 रित्या बोलवीत आहे, असें दिसते. तर याला

जाऊन विचारतो. (वृक्षाजवळ जाऊन) हे नम्र तरुवरा,—

पद.

राग—मालकंस. ताल—त्रिवट.

शाखा दूरवरी, व्यापीशी दिग्मंडळ, पसरनी ॥
मार्गि पसरिशी छाया विहगा आश्रय तो देवोनी ॥
धन्य असाशि, पोंचे दृष्टि न गेलें मेघा भेदोनी ॥
मस्तक तव, का पाहिलीस मम सखि जातां येथोनी? ॥ १४

बाबारे, बोलत कां नाहीस? तुला आपल्या परोप-
काराबद्दल गर्व झाला असेल, परंतु पक्षें वृक्षांत
ठेव; मी दुर्जनांस शासन करणारा एक अधिकारी
आहें. (खिल वदनानें) छे, याला आणखी कि-
तीही विचारलें, तरी हा मला मुळींच उत्तर देणार
नाहीं. तेव्हां अशाचें नांवसुद्धां काढूं नये. (दु-
सऱ्या ठिकाणीं जाऊन व पाहून) अहो, जो आ-
पल्या प्रियसखीवियोगजन्यदुःखानें झुरत आहे, व
ज्याच्या नेत्रांतून एकसारख्या अश्रुधारा चालल्या
आहेत, असा हा मंयूर पक्षी, ह्या आम्रवृक्षावर
बसला आहे, यालाच जाऊन विचारावें. (त्याच्या-
पाशीं जाऊन बसून हात जोडून) हे बर्हिणप्रभो,

पद.

राग—बेहाग. ताल—दादरा.

भासशि सुंदरसा ॥ मंयूर ॥ धृ० ॥
नाचशि हर्षे बहुनीं जलदा ॥ पक्षि न तुज ऐसा ॥ म० ॥
करिशी टाहो, धरुनीं न, वर्नीं ॥ किंचित् भी मानसा ॥ म० ॥
सैल पिसारा करिशि ताटवा ॥ जणुं रत्नांचा असा ॥ म० १५ ॥

असें असतां, तूं असा दुःखित वसून व्यर्थ अश्रु
कां गाळीत आहेस? सांग सांग, मला सांग. पहा,
आपलें दुःख आपल्या मित्राला सांगितलें असतां,
हलकें होतें असें आहे, तर बाबा स्तब्ध कां
राहिलास ! तुझ्या दुःखाचें कारण माझ्या लक्षांत
केव्हांच येऊन चुकलें आहे. तुला एकद्व्यालाच
हें दुःख जाळीत आहे असें नाहीं, तर मलाही
फार पीडा देत आहे ! पहा,—

दिंडी.—राग-लिलांवरी. ताल—दादरा.

आम्रमंजरि उत्कृष्ट बाण ज्याचा ॥

मौर्वि धनुची समुदाय मधुकरांचा ॥

स्तुतीपाठक कोकिला ती जयाची ॥

असा रतिपति हा मला फार जाची ! ॥१६॥

तर मित्रा मयूरा, हरिणाक्षि माझी प्रिया, त्वां या
अरण्यांत फिरतांना पाहिली असल्यास सांग.
(कांहीं वेळ त्याच्याकडे पाहून) अरे! हा कांहींच
उत्तर देत नाही, व एकाएकीं आनंदानें नाचूं
लागला! (विचार करून) हं, समजलों. या मोरा-
ची सहचरी याला शोधित शोधित त्या वृक्षाजवळ
येऊन पोहोचली, हणून हा इतका आनंदीत झाला!
वः मी सांगितलेली माझी स्थिति ऐकून, याला
उलटा आनंद झाला आहे; तर अशाला मी
पुन्हां विचारणार नाहीं. (उठून इकडे तिकडे
फिरून पाहून) आतां या सरोवराच्या तटाकीं
हे हंस वसले आहेत, यांतील एकास जाऊन

विचारतो. (त्यांच्याजवळ जाऊन) हे जलपक्षिराज हंसा,—

पद.

चाल.—काय परम रमणीय सखीचें०—

चपला चमकति नभिं जों नच त्या मेघ न जों वर्षती ॥
 प्रफुल्ल नव पंकाजिं कमलिनि वनिं जोंवरि असते ती ॥
 सकल मनींच्या करिशि विलासा तोंवरि कलहंसकाच० १७
 अरे, मदीरनेत्रा भाक्षी प्रियसखी मला दे. तुझ्या
 ह्या चालण्याच्या छत्रीवरून खचित ती तुजजवळ
 आहे. मुकाट्यानें कां बसलास! (हात जोडून)
 वा हंसा,—

पद. (गर्भ्यांच्याचालिवरः)

सुखकरा, सुंदरा, प्रियकरा,
 दे मज प्रिय जी सखी मम इंदिरा ॥ धृ० ॥
 दयितेच्या वृत्तांता सांगुनी,
 जा मग सुखें सरोवरा ॥ दे० ॥
 ने मज तेथें किंवा आणी,
 त्या इथ शीघ्र सुखागरा ॥ दे० ॥
 तरुणिसमूर्हीं चंद्रकलेसम,
 भेटवि ती करुनि त्वरा ॥ दे० ॥ १८ ॥

अरे! मी असें ह्मणतांच हा उडून गेला! असो,
 आतां मी अन्य ठिकाणीं जाऊन प्रियेचा शोध
 करीन. (चोंहोंकडे फिरून) अहो, या आम्रवृक्षा-
 वर ही मधुरभाषणी कोकिला बसली आहे, इला
 जाऊन विचारतो. (जवळ जाऊन हात जोडून) वाई,

या अरण्यांतून जातांना तूं माझी प्रिया पाहिलीस काय?
 (कांहीं थांबून) कोकिले, माझी तुला कांहींच कांग
 दया येत नाही! (ऐकून) काय ह्मणतेस!— तिज-
 विषयीं मला कांहीं माहीती नाही. (करुणायुक्त)
 हाय! हाय!! आतां मात्र निराशा झाली! खचित
 माझ्या दुर्दैवांचा प्रभाव हा!—

पद.

राग—कालंगडा. ताल—दादरा.

अदया दैवा ! दया न कशी ये तुला ! ॥४०॥

अंतरिं भाजी विरह सखीचा ॥

वरुनी कां तुं मला ॥ छळिशी० ॥ अ० ॥

अन्य नसे जगिं तुजसम निष्ठूर ॥

अनुभव हा आला ॥ खरोखर ॥ अ० ॥१९॥

(पुन्हां पाहून) दक्षे, सांग. मला उत्तर दे.

(ऐकून) 'तिला कोणत्या खुणांवरून ओळखावें,'

असें विचारतेस काय? ऐक.—

श्लोक. (हरिणीवृत्त.)

बहुताचि अहा ! पाहोनीयां कठोर कुचा जिचे ॥

सकलहि धृती साऱ्या एका क्षणामधि ती खचे ॥

खचित स्वर तो लज्जा तीचा अणिल तव स्वरा ॥

तुज कथुं किती ऐशी आहे, सखी मम इंदिरा ॥२०॥

(थांबून) असो. तूं मला कांहींच उत्तर देत ना-

होस, तर मी अन्य ठिकाणीं जातो. (इकडे ति-

कडे फिरून) अरे, आपल्या प्रियसखीच्या विरहानें

संतप्त झालेला, मदस्त्रावामुळें ज्याच्या गंडस्थळासभों

वती भ्रमर घिरव्या घालीत आहेत, असा हा ग-
जेंद्र, याच ठिकाणीं येत आहे. तर त्याजपाशीं जा-
ऊन प्रियेचा शोध करावा. (त्याजपाशीं जाऊन
हात जोडून) हे गजराज, जिची गती हंसालाही
लाजवील, अंतर्हित जिचे स्तन, चंद्रप्रभेहून जिची
कांती अधिक मोहविणारी, अशी माझी प्रियसखी
त्वां पाहिली काय ? मला सांग. (दोन पावलें
पुढें जाऊन)—

पद.

चाल.—या विरहा कां भीसी.—

झडकरि सांगे माला ॥

रतिसारें लावण्य जिचें त्या, सखिच्या वृत्तांताला ॥ धृ० ॥

अहा! सुंदरीविरहें क्षणभर, धरवें धीर न याला ॥

करद्वया या जोडोनीयां, प्रार्थितसें मी तुजला ॥ झड० २१

अहो, हा आपल्या प्रियसखीच्या आंगावर पुष्कर-
पत्रानें जलसिंचन करूं लागला, आणि माझ्या
बोलण्याकडे मुळींच लक्ष देत नाहीं. असो,
कांहीं वेळ गेल्यानंतर ह्याला विचारीन, तोंपर्यंत
मी अन्य ठिकाणीं जातो. (चोंहोंकडे फिरून
पाहून) अहा !—

पद.

चाल.—काय मला भूल पडलि.—

सौगंधें सकल दिशा टाकि व्यापुनी ॥

होइ तृप्त मन अपूर्व कांति निरखुनी ॥ धृ० ॥

भोगक्षम कमलिनिमार्धिं या अशा, मनीं ॥

धरुनि भय न हें अपणां धरिल कीं कुणी ॥

गुंजारव करित्त असे मधुप हा, झणीं ॥

पुसतों मी सकल वृत्त यासि एक्षणीं ॥ सौगंधें ० ॥२२॥

(त्याच्याजवळ जाऊन हात जोडून) हे अभिनव-
मधुलोलुप भ्रमरा, वसंतऋतूंत क्रीडा करणारी माझी
प्रिया तूं पाहिली असलीस तर सांग. (कांहीं
वेळ थांबून) असो, दुसऱ्या ठिकाणाहून येई तों-
पर्यंत तूं यथेच्छ मधुआहार घे. मग मी तुला
विचारीन. (पाहून) पहा, सकल पशूंचा राजा,
हा सिंह इकाडेच येत आहे, तर त्याच्यापार्शीं जा-
ऊन विचारावें. (त्याजपार्शीं जाऊन करुणेनें)
हे पशुराज,—

श्लोक. (कामदावृत्ताच्या चालीवर.)

दिसालि का तुला माझि ति प्रिया ? ॥

शिघ्र सांग तूं धरुं नको भया ॥

विरह होइना सहन तो मला ॥

ह्यगुनि प्रार्थितों समर्थि या तुला ॥ २३ ॥

काय ! हा आपली मान हालवून ' मी तुझी प्रिया
पाहिली नाही,' असें सुचवीत आहे ! हर हर ! त्या
सुंदरीचा शोध लागेल, असा एकही उपाय राहि-
ला नाही ! असो. आतां आत्महत्या करावी हेंच
उत्तम. (इकाडे तिकाडे फिरून समुद्र पाहून)
वाहवा ! हें एकपरी बरेंच झालें ! (समुद्राजवळ
जाऊन) सागरा,—

पद.

चाल.—आम्रमंजरी तुला अर्पिते०—

विरह मला सहन तो न होई ह्यणुनि देह अर्पितों ॥धृ०॥
दोष न माझ्याकडे जरी मी आत्मघात करितों ॥ सागरा०॥
तुझ्यापोटि तीं बहुविध रत्नें मीहि त्यांत येतों ॥सागरा०॥२४

(उडी टाकण्यास जातो, इतक्यांत दचकल्यासारखे करून) छे, छे, आत्महत्या करणें मोठें पाप आहे; त्यापासून कदापि मुक्ति मिळणार नाही. बरें, मी आतां उडी टाकून मरून गेल्यावर मागें जर माझी प्रियसखी मला शोधित आली, आणि मी हें असें साहस कृत्य केलेलें, तिला या वनांतील पशुपक्ष्यांकडून कळलें, तर तिची काय दशा होईल ! ती क्षणभर तरी वांचेल काय ? कदापि वांचणार नाही. माझ्याकरितां खचित ती आपला अमूल्य प्राण देईल; तर असें करून उपयोग नाही. आणखी थोडावेळ धीर धरून पहावा, नंतर जें करणें तें करावें. (वर आकाशाकडे पाहून) अरेरे ! हा पहा कोणी एक मांसाहारी पक्षी, एका लहान गरीब पक्षाला, आपलें भक्ष ह्यणून चोंचिंत धरून पळून जात आहे; तर त्या प्राण्याला या दुष्टापासून ह्यावेळीं सोडविलें पाहिजे. (क्रोधानें) हा दुष्टात्म्या, उभा रहा, उभा रहा.—(बाण चढऊन)—

पद.

राग—कर्नाटकी. ताल—धमार.

अदय विहगा फिरसि गगनीं ॥

चंचुमार्घिं तो पक्षि धरुनी ॥
 सोडि ना तरि याच वाणीं ॥
 तुजशि वधितों निश्चयें ॥ २९ ॥

(असें ह्मणून वाण मारितो, व त्या पक्षास खालीं पाडून त्यास पाहून) अहो, हा काय चमत्कार! व्यर्थ मी या पक्षाचा प्राण घेतला. ह्यानें आपल्या चोंचींत धरिलेला हा पक्षी नव्हे, तर हें एक पत्र आहे. मग मी हें घेऊं काय? (विचार करून) अथवा, घ्यायला कोणती अडचण आहे? (पत्र उचलितो, व तें रेंखून पाहून) ह्यावर लिहिलेले हें अक्षर माझ्या ओळखीचें दिसतें; पण अमक्या-चेंच असें निश्चयानें सांगतां येत नाहीं. (पुन्हां पाहून) खचित माझ्या प्रियेचेंच अक्षर हें! बरें, यांत काय लिहिलें आहे तें पहावें. (पत्र फोडतो.)
 “सकल गुणैश्वर्यमंडित मत्प्राणवल्लभ वसंतसेन म-
 हाराज यांच्या चरणीं ही लीन दासी विज्ञापना
 अर्पण करितें.—(खालीं बसून वाचतो.)—

पद.

चाल.—नेसली पितांबर जरी०—

मम तात छळी मज फार नसे आधार कुणो इजला ॥
 तरि स्वस्थ काय बसलां ॥ प्रियरमणा हो ॥ धृ० ॥
 जरि माझि दया मानसीं तूमच्या दुःखांतुनि मजला ॥
 झार्णे सोडवा दयाळा ॥ प्रिय० ॥
 ज्या घोर विपिनिं भेटला माझिया तुह्मीं प्रीय बंधूला ॥
 या तेथ भेटण्याला ॥ प्रिय० ॥ २६ ॥”

(आनंदानें) ठीक आहे. प्रिये, तू सांगितल्याप्रमाणें त्याच दिवशीं मी त्याठिकाणीं येईन; आणि मग मला वाटेल त्याप्रमाणें व्यवस्था करीन. (विचार करून) खरोखर माझा प्रिय मित्र विदुषक जर यावेळीं येथें असता तर काय मजा झाली असती! (इतक्यांत विदुषक येतो.)

विदु०—(सुस्कारा टाकून) हुरशू! आतां तर या राजानें इकडे तिकडे हिंडण्याची शिकस्त करून सोडिली बुवा! पहा, येथेंही हा आपली कांहीं तरी बडबड करितोच आहे. असें वाटलें होतें, दोन घटका शांत बसून अंमळ विश्रांती मिळेल; पण या राजश्रींच्यानादीं लागल्यानें तिलाही अंतरलों. आपले तर पाय कसे आतां अगदीं दमून गेले आहेत. असो. (राजाजवळ जाऊन) कां मित्रा, अजून तुझे फिरणें पुरें झालें नाहीं वाटतें? अरे, दिवसा हिंडणें आहेच, पण रात्रीचीही झोंप घेऊं नये काय? तुझे आपलें नवीनच बंड हें! बरें, पण आतां घरीं केव्हां यायचें?

राजा—मित्रा, काय सांगूं, आज माझे सर्व मनोरथ सफल झाले!

वि०—मनोरथ सफल होण्याला अशी कोणती गोष्ट अनुकूल झाली तुला?

राजा—हें पहा.—(पत्र त्याच्या हातांत देतो.)

वि०—हें रे काय? (तें टाकून देतो.)

राजा—हा वेड्या, इतका घाबरलास कां? अरे हें पत्र

आहे, आणि तें माझ्या प्रियसखी इंदिरेनेच मला पाठविलेलें.—पहा,—

पद.

राग—अरव्वा. ताल—धुमाळी.

अर्थाची रचना आहे फारचि सुरस जयीं ॥ सख्यारे ॥
प्रीती बहु ती मजवरि वाटे तिचि कीं या समयीं॥सख्यारे ॥
आज शिखरीं आनंदाच्या बसलों जावोनी ॥ सख्यां ॥
पाहण्यास घनपयोधरा मन ॥ करिते बहु घाई ॥ माझे ॥
अटपे न उपायीं ॥ आतां ॥ २७ ॥

सख्या, या पत्रांतील भावार्थ तुला समजला काय ?
वि०—नाहीं, नाहीं. दे तें इकडे, म्हणजे मी वांचून पाहतों. (पत्रांतील मजकूर वाचून एकीकडे) वः राणीकडून याची फजिती उडविण्यास हा एक सुरेखसा मुद्दा मिळाला. बरें, पण हें आपल्या हातीं येतें कसें ? (उघड) मित्रा, ही मुलगी मोठी चतुर खरी !

राजा—अरे, चतुर म्हणून काय विचारतोस !—

साकी. राग—जोगी. ताल—धुमाळी.

चतुर कामिनी इजसम वाटे नच या साऱ्या जगतीं ॥
कळेल मित्रा सर्व तुला, ती पाहशील जई युवती ॥
वर्णू काय तिला ! ॥ माझा जिव तोषित झाला ॥ धृ० ॥ २८ ॥

वि०—बरें, हें घे आपलें पत्र. (पत्र देऊं लागतो.)

राजा—(तें न घेतां) छे, छे, मित्रा, हें तुझ्यापार्शीं असू दे; आणि कोणालाही सांपडणार नाहीं, अशा गुप्त ठिकाणीं नेऊन ठेव.

वि०—(आपल्याशीं) वाहवा! आतां मात्र हा रंग नामी उडेल. हें पत्र मी लवकरच राणीपाशीं नेऊन देतो. (उघड) मित्रा, मी जातो आतां. (जाऊं लागतो.)

राजा—जा, परंतु इतकी सावधगिरी ठेव कीं, हें कोणाच्याही हातीं लागू देऊं नकोस. आणि त्यांत विशेषकरून राणीच्या— समजलास ?

वि०—(जात असतां) आतां त्याविषयीं तूं मुळींच काळजी करूं नको. मी आपलें काम कसें अगदीं चोख करून येतो. (जातो. नंतर कंचुकी येतो.)

कंचुकी—खरोखर, आमची स्थिति फार दुःसह आहे !

अंजनीगीत. राग—झिजोटी. ताल—धुमाळी.

बहु कष्टें ही याष्टि धरावी ॥

अंतःपुरिची स्थिति लक्षावी ॥

इतुकोचि असे अमुचें दैवीं ॥

विधिनें कीं लिहिलें ! ॥ २९ ॥

तशांत, आतां हें काम तर मला मुळींच होत नाही ! कारण,—

(राग सदर.)

जराग्रस्त ही माझी काया ॥

झाली काशी राहिल हिंडाया ॥

अंतःपुरिं ती शक्ति देहिं या ॥

फल हुदैवाचें ! ॥ ३० ॥

(पाहून) हे आमचे महाराज येथे बसले आहेत. अहो, हा राजा कोणत्या तरी प्रिय वस्तूच्या वियोगजन्यदुःखामुळे झुरत आहे, असे दिसते, तरी मला फारच शांत व गंभीर असा दिसत आहे. अहाहा ! खर्चात सार्वभौम हे पद यालाच साजेल. बरे, प्रजेविषयी तरी किती ममताळू !—

पद.

चाल.—कवणे तुज गांजियलें.—

बाळें जणुं अपुलिं सकल ह्यास वाटती ॥
तत्पालनिं राहे किति दक्ष भूपती ! ॥ धृ० ॥
कर्णासम बहु उदार । भासे हा मज नरवर ॥
सकल नृपांमाजि थोर । सुरसमुहीं जेविं शक्र ॥
विश्रांतीसौख्यप्राप्ति स्वप्निं ज्या न ती ॥बाळें०॥३१॥

(जवळ जाऊन) महाराजांचा जयजयकार असो.

(मुजरा करून) सरकार,—

पद.

चाल.—बाहवा थोर तुं भूपाला०—

महाव्याघ्र ते नगरीमाजी बहुतचि उठले असती ॥
सर्व नागरिकजन ते ह्यणुनी अहःकार करिताती ॥
देउनि धीर तयां नृपती ॥ घेई मग तूं विश्रांती ॥ धृ० ॥ ३२

राजा—काय म्हणतोस ? सर्व नगरीमध्ये महाव्याघ्र उठून माझ्या प्रजेला त्रास देत आहेत ! ठीक आहे. तूं पुढे जा, मी त्यांचा बंदोबस्त करण्याकरितां लवकरच येतो. (कंचुकी मुजरा करून निघून जातो. नंतर राजा चिंतायुक्त) माझ्या राज्यांत पापाचरण

मुळींच होत नसतां, एकाएकी हा व्याघ्रीचा उपद्रव
व कां बरें झाला? अथवा हेच कारण असवे.

ओवी. राग—मल्हार

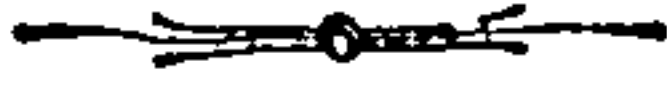
अधर्म बहु होती स्वहस्ते ॥
खरोखर मजशि हें कळण्यातें ॥
होइ पीडा प्रजेस, परि तें ॥
पाप माझ्या शिरीं हो ॥ ३३ ॥
(पडद्यांत)

श्लोक.

राज्यां येउनियां मुलें अमुचि रे शाईल हें भक्षिती ॥
साधूपालानें दक्ष तूं नृप असोनी ऐशि कां ही स्थिती ? ॥
नाहीं कोणि तुझ्याविना करिल जो साहा, तरी भूपती ॥
धांवे शिघ्र वहुत या समर्थि ती आह्मांस वाटे भिती ॥३४ ॥
राजा—भिऊं नका. हा पहा मी आलों. (निघून जातो.)

तिसरा अंक समाप्त.

अंक ४ था.

(नंतर धानंदित मुद्रेने विदुषक प्रवेश करितो.)

विदुषक—अहाहा ! आज माझ्या जिवाला अंमळ बरें वाटतें आहे ! नाही तर, रात्रंदिवस मला हा एक हृद्दोगच लागला होता ; पण आज त्या काळजींतून मी मुक्त झालों. राजाचा केवढा वेडेपणा बरें हा ? ज्याचा परिणाम फार भयंकर, असा हेतु यानें आपल्या मनांत धरिला आहे ! जरी त्या राजकन्येनें आपलें हृद्दत्त याला पूर्णपणें कळविलें आहे, तरी पण ह्या कार्मीं तिच्या बापाचें अनुमत पाहिजे आहेना ? तशांत, राजा मार्गेच सांगत होता कीं, 'त्याचें व आमचें फारच वैमनस्य पडलें आहे.' तेव्हां हें काम सुरक्षितपणें तडीस जाणार कसें ? राजा कांहीं आपला हेतु तडीस नेल्याशिवाय राहणार नाही ; मग दोघांचें वैर अधिक पडून, शेवटीं हें प्रकरण हातघाईवर येणार ; आणि त्यांत दोघांचीही नुकसानी. तेव्हां आपण युक्ति योजिली, हें फार चांगलें केलें. (कांहीं वेळ विचार केल्यासारखें करून) अरे, पण मी हें कांहीं चांगलें केलें नाही. राजाचें मन माझ्याविषयीं किती तरी शुद्ध आहे ! आणि आपली कोणतीही गुप्त गोष्ट तो माझ्याशिवाय कोणापार्शीच सांगत नाही ; असें असून, त्याच्याशीं कपट करणें हें पापाचरण नव्हे काय ? (थांबून) छे, परंतु हें त्याच्याशीं मी कांहीं

कपट करीत नाही. ज्याचा परिणाम पुढे सुखा-
वह होणार, असें करण्यास कोणतीही अडचण
नाहीं. मग त्यांत कपट असो, अगर नसो. असो.
ही नुसती प्रस्तावना झाली ह्यायची. कथाभाग
तो अजून पुढे व्हायचाच आहे. व्याघ्रांचा नाश
करावयास जायचें अगोदर राजा राणीची भेट घे-
ण्याकरितां महालांत जाईल, तेथेंच बहुधा तो
होईल, असें दिसतें. तर आतां आपणही पुढील
कृत्य पाहण्यास कंवर बांधावी.

(पडद्यांत.)

पद.

चाल.—अभिनवमधुलोलुप हे०—

लटकी मज माया कां व्यर्थ दाविशी ॥

कपटपटो भ्रमलि तरी बुद्धि तव कशी ॥ धृ० ॥

सौख्याश्रय जी रमणी । त्यजुनि अशी ती कमलिनि ॥

विरह तिला बहु देउनि । होसि कां तुं निघ जनीं ॥

पूर्णपणें आज कळलि नररिती अशी ॥ लटकी० ॥ १ ॥

विदु०—(कान देऊन इकडे तिकडे पाहून) कसली ही

गडबड चालली आहे वरें ? (पुन्हां कान देऊन)

वाहवारे वाहवा ! हें तर माझ्या मनांत रात्रंदिवस

घोळत असलेलें नाटक चाललें आहे. बहुधा आ-

त्तांच सुरवात झाली आहे, असें वाटतें. तर आतां

काय मौज होते, ती आपण दुरूनच पहावी.

(जातो. नंतर पडदा उघडतो.)

राजा—सुंदरी, अशी गोष्ट संभवेल तरी कशी ? पहा,—

साकी. राग—जोगी, ताल—धुमाळी.

करिल साम्यता तुजशीं ऐशी स्त्री जगिं या मुळिं नोहे ॥
अन्य स्थलिं मग रत होइल गे मन कैसें माझे हें ॥
कुतर्क कां अणुनी ॥ लज्जित करिशी मज तुं मनीं ॥धृ०॥२॥

(तिच्याजवळ जातो.)

राणी—(त्यास झिडकारून कांहीं दूर सरून) किती तरी
मेला दांडगेपणा हा ! आपलें भलेपण राखावें त्यां-
तच मजा आहे.

राजा—काय ? दांडगेपणा, आणि तो आपल्याशीं ? असें
कधींही होणार नाही. सर्वाना तर आपल्यापुढें
नम्रता धारण करणें भाग पडलें आहे.—

श्लोक. (कामदावृत्त.)

वदनचंद्र हा देखुनी नभीं ॥
लपुनि राहिला शशि धरून भी ॥
कुच कठोर हे दोन्ही पाहुनी ॥
चक्रवाक् मनीं भय निशीदिनीं ॥ ३ ॥

तर मग सुंदरी, अमर्यादा ती कोणापासून होणार ?

राणी—महाराज, माझी आपणापाशीं हीच विनंती आहे
कीं, मला अधिक बोलायला भाग पाडून, आप-
ल्या सुकुमार शरीरास व्यर्थ त्रास देऊं नये.

राजा—प्रिये, हें तुजें प्रखर अग्नीप्रमाणें शरीराला ताप
देणारें कोपयुक्त भाषण, या समयीं अगदीं अयो-
ग्य आहे. आतां शीतोपचारच झाले पाहिजेत.
कारण,—

पद.

चाल.—सुवर्ण केतकिपरि०—

ग्रीष्मऋतू हा समीप आला ह्यगुनि बहू उन्ह बाहेरी ॥
यास्तव नेऊं काय उपवनीं? घेउनि तुजला कडेवरी ॥
उष्णता हि बहु दाह करी गे मन्मथ हाणी तीव्र शरीं ॥
ह्यगुनि गारसा वारा घालूं हळूच शेला धरुनि करीं? ॥
तापाच्या शमनार्थचि लावूं थंड उटी का कुचांवरी? ॥
सांग सांग सुंदरी कोणतें दास्य करूं मी परोपरी! ॥ ४ ॥

राणी—(अतीशय रागानें) अरे कपड्या, वर वर प्रेम दाखवून, मला लज्जीत करून, आपणही निंदेस पात्र कां होत आहेस? जी सुकुमारी या शीतोपचारांना योग्य, तिलाच आपलें हें निस्सीम प्रेम दाखीव.—

राजा—(आपल्याशीं) माझ्या मनांत भीति उत्पन्न करणारा हा इचा कोप खरा दिसतो. यांत मला कपट तर मुळींच भासत नाही. हें काय प्रकरण झालें असेल तें असो. (विचार केल्यासारखें करून) माझ्या लाडकीनें पाठविलेलें पत्र, मी माझा परम मित्र माधव, याजपाशीं गुप्तरीतीनें देवण्याकरितां दिलें होतें, तें इच्या हातीं लागलें नसेल ना? अथवा, त्यानेच हा सर्व घोटाळा तर केला नाही? मात्र ही एक शंका सबळ आहे कीं, या गोष्टींत विदुषकानें मला आपलें अनुमत पूर्णपणें दिलें नाही; आणि जेव्हां जेव्हां मी त्याच्यापाशीं ही गोष्ट काढी, तेव्हां तेव्हां तो मोठ्या तिरस्कारानें 'बरें आहे' हणून हणत असे. तशांत,

तो फार धांदल्या आहे, यावरून न जाणो, त्यानेच तें पत्र राणीपार्शी, माझी तिने फजिती उडवावी, या हेतूने नेऊन दिलें असावें ! (पाहून) अरे, हा पहा माझा मित्र विदुषक इथेंच येत आहे. (विदुषक येतो.)

विदु०—(दुरून पाहून टाळ्या वाजवून) अरे वा ! खेळ तर बराच रंगांत आला आहे. अहो, मला ह्या कामांत किती उलटापालट करावी लागली, व लागत आहे ! आधीं माझ्याहार्ती पत्र लागल्याबरोबर मी तें राणीपार्शी नेऊन दिलें, आणि पुन्हां तें तिजपासून परत घेतलें आहे; तें आतां पुन्हां तो असतांना तिच्याहार्ती गुप्तरीतीनें जाईल, अशी कांहीं युक्ति लढीवली पाहिजे. (विचार करून) बरीं आठवण झाली. हीच युक्ति. ज्यावेळेस राजा माझ्यापार्शी पत्र मागेल, त्यावेळेस तें त्यास देण्याकरितां ह्मणून, शेला सोडतां सोडतां झट्टिशीं राणीच्या आंगावर फेंकून द्यावें, ह्मणजे सहज तें तिच्या हार्ती सांपडून आपल्यावरील अपवाद नाहीसा होईल. ठीक आहे. आतां आंत जावें. (आंत जातो.)

राजा—(विदुषकाजवळ जाऊन हळूच) मित्रा, तुझ्यापार्शी दिलेलें तें माझें गुप्त पत्र तूं जपून ठेविलें आहेसना ?

विदु०—होय तर. एकदां परीटघडी मोडली असता ती पुन्हां सुधरत नाही, तद्वत् तुझें पत्र मी, त्याची

घडी न मोडावी हणून मोठ्या चातुर्याने या शेल्याच्या पदराला गुंडाळून ठेविले आहे.

राजा—(त्यास वाजूला नेऊन) मित्रा, जरा हळू बोल. ती पहा राणी इथे जवळच उभी आहे. बरे, दे तें माझ्यापार्शी. (विदुषक शेला घाईने सोडतां सोडतां पत्र राणीच्या आंगावर फेंकून देतो.)

विदु०—(पत्र सांडले असे दाखवून) मित्रा, मी तें याच शेल्याच्या पदराला गुंडाळून ठेविले होते; आणि त्यांतून नाहीसे झाले कसे? (इकडे तिकडे पाहू लागतो.)

राजा—हा मूर्खा. सर्व ठिकाणी तुझी अशीच धांदल. (शोधू लागतो.)

राणी—(आपल्याशीं) वा! माधवभटजीनीं, महाराजांनीं केलेल्या कृत्याबद्दल पश्चात्ताप होण्यास ही फार चांगली युक्ति लढविली. असो. आतां यांचे काय काय खेळ होतात ते पाहतें. (पत्र पायांखालीं दाबून धरिते.)

विदु०—मित्रा, खरोखर ह्या पुढील गच्चीवर निरंतर वास करणारा अगडबंब. सोसाळ्याचा वारा पत्र घेऊन गेला! पाहतोस काय, धर त्याला. बांध गुलामाच्या मुस्क्या.

राजा—खाचित त्या दुष्टानेच हा घात केला! हाय! हाय!! वसंतसख्या, हे मलयवायो,—

पद. राग—जोगी. ताल—धुमाळी.

चाल.—बघ दिलें तरुनीं०—

मज दिली सखीनें ॥

अतुल प्रेमानें ॥ धृ० ॥

नोशि पात्रिका कां ति सांगतों ॥

तुज मी विनयानें ॥ मज० ॥ ९ ॥

मित्रा, काय अनर्थ केलास हा ?

राणी --(रागानें राजापार्शीं जाऊन) महाराज, व्यर्थ दुसऱ्याला दूषण कां देतां ? ह्या सर्व अनर्थांला कारण मींच आहे. हे ध्या आपलें पत्र. (पत्र त्याच्या आंगावर फेंकून एकीकडे उभी राहते.)

राजा--(पत्र पाहून लज्जित होऊन) अरेरे! सर्वस्वी घात झाला ! हें राणीच्या हातीं गेलें कसें ? मित्रा, काय हें ?

वि०--तुझ्या आणि माझ्या जिवावर वितली, नी दुसरें काय ?

राजा--गड्या, आतां काय उपाय करावा ?

वि०--मुद्यासह चोरी सांपडली; आतां उपाय तो कसचा राहिला आहे ? तिची समजूत करून तिला प्रसन्न कर, म्हणजे सर्व मिटेल. नाहीपेक्षां आपल्याला तर बुवा आतां धडगत दिसत नाही. (पाहून) जा, जा, लवकर जा; ती पहा राणी चालली.

राजा--मित्रा, राणी मोठ्या रागीट स्वभावाची आहे. ती माझी विनंती कधींही मान्य करणार नाही.

वि०--(राणी जात आहे असें पाहून) हँ, मित्रा, राणी गेली नाही तोंच लवकर जा.

राजा--(तिच्याजवळ जाऊन)--

पद.

चाल.—परिणिलें न मुनिकन्येला०—

त्यजुनियां सकल कोपाला ॥ करि क्षमा एकवेळ मला ॥ सुंदरी
अपराधि दास हा ठरला ॥ बहु लज्जाव्याकुळ झाला ॥ सुंदरी ॥
बव धरितों तव चरणांला ॥ मन कठोर योग्य न तुजला ॥ सुंदरी
मत्परी ॥ कपटि भूवरी ॥ नाहिं कुणि तरी ॥ दान हें मजला ॥
देइ रक्षुनि आतां याला ॥ सुंदरी ॥ ६ ॥

(असें ह्मणून तिच्या चरणांवर पडतो.)

राणी—(त्यास झिडकारून दूर होऊन) महाराज, या-
वेळेस मी इथें जवळ नसावी ती आहे, आणि
आपलें अंतःकरण गंगाजलाप्रमाणें निर्मल असें
जाणूनही, पश्चात्तापाला न भितां, आपली समजा-
वणी ऐकत नाहीं, तेव्हां मींच निर्लज्जा खरी.

(असें ह्मणून रागानें निघून जाते.)

वि०—राजा, आतां हें अरण्यरोदन पुरे कर. देवी
निघून गेली. तर ऊठ.

राजा—(उठून) मित्रा, काय ह्मणतोस? प्रसाद केल्यावां-
चून देवी निघून गेली! अहा!

अंजनीगीत. राग—झिजोटी. ताल—धुमाळी.

प्रिय बोलुनि जरि तीस सुखविलें ॥

प्रसाद व्हाया बहुविध केले ॥

यत्न मी तरी निष्फल झाले ॥

अंती ते सखया ॥ १ ॥

श्वासें तीचे ऊर कांपती ॥

पाहुनि त्यांतें घाबरलों अति ॥

धरुनि धीर तरि गेलों, अंतीं ॥

सर्व परी फसलें ॥ २ ॥ ७ ॥

वि०—महाराज, तुमची गोष्ट राहूं घा, परंतु या गरीब
ब्राह्मणाला तिनें कांहींएक दुखापत केली नाही,
हा आह्मांवर तिचा मोठाच प्रसाद ह्मणायचा.

राजा—मुर्खा, या सर्व अनर्थांला तूच कारण आहेस.
पहा,—

साकी. राग-जोगी. ताल-ध्रुमाळी.

गुप्तरीतीनें ठेवण्यास मी पत्र दिलें तुजपार्शीं ॥

टाकिलेंस तूं भलत्या जागीं, तें सांपडलें तिजशीं ॥

अनर्थ तेणें हा ॥ ओढवला कीं आजि महा ॥ धृ० < ॥

आणखी, दुसरा मला हा एक संशय आला आहे
कीं, आतां ज्यावेळेस तूं तें पत्र मला घायला ला-
गलास, त्यावेळेस मोठ्या युक्तीनें राणीच्या आंगा-
वर कांहीं तरी उडवून दिलेंस; आणि बहुधां तें
पत्रच.—

विं०—(एकीकडे तोंड करून आपल्याशीं) यानें सर्व
ताडलें वाटतें. आतां कांहीं तरी उडवाउडव
केली पाहिजे; नाहीपेक्षां आपल्यावरील हा आरोप
सहसा जात नाही. (उघड) मित्रा, मित्र्या म-
नुष्याला अंधारांत जसा मनोमय पिशाच्चाचा आ-
कार दिसू लागतो, तद्वत् तें जाईचें पुष्प असतां,
तुला पत्र आहे असें वाटलें. बरे तें असो, पण

आतां तरी त्या इंदिरेच्या दुर्लभ प्राप्तीविषयींचा
हट्ट सोडून दे.

राजा—वेड्या, असें कसें हणतोस? त्या सुंदरीच्या ठि-
काणीं गेलेलें माझे मन मला आतां मुळींच परत
आणितां येत नाहीं ! पहा,—

पद.

चाल.—माझे हृदय पोळत०—

माझे हृदय खचित रमणि हरित तें न परत येत माधवा ॥
काय करूं सांग विरह केविं मि सोसावा? ॥ धृ० ॥
मज मुळिं नच ये झोंप सख्या दाह या शरीरीं ॥
बहु अदय मीनकेतन शर तीव्र मला मारी ॥
मग निघति हे मदीय प्राण जावयास दूरी ॥
हा विरहवन्निह मद्रपु हें जाळि, मला तारी, ॥
सख्या, शरण जरी काशी न येत माझि दया देवा! ॥ माझे ० ९ ॥

(विदुपकास कवटाळितो.)

वि०—थांब, त्या दुष्ट मदनाला दोन तडाके दाखवून
येतो मी. पहा, दोन दिवसांत त्यानें तुझी चरकां-
तून पिळून काढिलेल्या उसाप्रमाणें दशा करून
टाकलीन् ही.

राजा—मित्रा, त्या दुष्टाची क्षणभर निर्भत्सना केल्यावां-
चून मला समाधान वाटणार नाहीं !

वि०—छे, छे, नुसत्या निर्भत्सनेनें काय होतें आहे?
त्याला योग्य शिक्षाच केली पाहिजे.

राजा—अरे निर्लजा,—

दिंडो. राग—लिलांवरी. ताल—दादरा.

अदय मदना कां व्यर्थ मला छळिशी? ॥

दीन जाणुनि मी शस्त्र काय धरिशी! ॥

जिकिलें पारि तुज भीष्म, गुह, शुकान्नी ॥

लाज वाटत तुज ह्याचि काय न मनीं? ॥ १० ॥

वि०—मित्रा, अशानें मात्र तुझा संताप अधिक होईल.

तर एखाद्या रम्य ठिकाणीं जाऊं चल.

राजा—गड्या, काय सांगूं! माझ्या जिवाला वरें वाटेल,

असें रम्य ठिकाण कोणचेंच नाहीं! पहा,—

पद.

चाल.—ठाडक मजला असे०—

रम्योद्यानीं जारि मी गेलों हर्षें हिंडाया ॥

तरी सुगंधित वायु पेटविल कामा शरिरीं या ॥ धृ० ॥

वि०—(तिरस्कारानें) छे, छे, हें अगदीं उपयोगी नाहीं.

राजा—

(चाल सदर.)

सकल सुखांमार्धें प्रधान ऐसें स्त्रीसुख तें ध्याया ॥

जाइन पारि मज लज्जा आणिल माधारी सखया ॥ रम्यो० ११ ॥

वि०—(एकीकडे) याला केलेल्या कर्मावद्दल खरा पश्चा-

त्ताप झाला, असें याच्या आतांच्या भाषणावरून

स्पष्ट दिसते. कांहीं दिवसांनीं हा येईल ताळ्यावर.

(उघड) मित्रा, तूं ह्मणतोस हें अगदीं खरें

आहे. आतां पाकशाळेंत चल, ह्मणजे तिथल्या

नुसत्या वासानेंच तुझें पित्त शमेल.

राजा—हा वेड्या, भलतीच तुझी कल्पना ही. येऊन

बाऊन तुझे सारे ध्यान पाकशाळेकडे. नुसत्या वासानें कधीं पित्त शमन होत असतें का? चल नीघ, मूर्ख कोठला.

वि०—ठीक आहे. हा पहा चाललों. (उठून जाऊं लागतो.)

राजा—(हंसत एकीकडे) राग ह्यटला ह्यणजे अगदीं नाकावर बसलेला. स्वारी कोणत्या वेळेस संतापून निघून जाईल, याचा कांहीं नेम नाही. (उघड) वाहवारे वाहवा! विनोदाच्या भाषणांत इतकें मनःपूर्वक संतापून, आपल्या जिवलग मित्राला सोडून जाणें, हें तुझ्यासारख्या विचारी पुरुषाला शोभत नाही. मित्रा, चल ये इकडे.

राजसेवक—(पडद्यांतून)कायरे माधवा, महाराज आंत बसले आहेत काय?

वि०—(रागानें) मूर्खा, मला 'अरे तुरे' म्हणतो आहेस काय? कसा झालें तरी मी राजाचा मित्र आहे, समजलास? (दांडा उगारून) एका घटकेत तुझी खोड मोडून टाकीन.

राजा—(आपल्याशीं)ही कुणावर धाड आली कोणजाणें! (उघड) मित्रा, कोण आहे त्याला आंत येऊं दे.

राजसेवक—(आंतून) अहो माधवभटजी,— आतां तरी झालें कीं नाही?

वि०—बरें, एकावेळ तुला क्षमा करितों. चल हो पुढें. ते पहा महाराज बसले आहेत. (सेवक प्रवेश करितो.)

राजसे०—(मुजरा करून) महाराजांचा विजय असो. सर-

कार, मातोश्रींचा कांहीं निरोप घेऊन आलों आहे.

राजा—(आदरानें) त्यांची काय आज्ञा आहे ?

रा०से०—त्यांहीं कांहीं जरूरीच्या कामानिमित्त आपणांस याक्षणींच बोलाविलें आहे. तर महाराजांनीं होईल तितकी त्वरा करावी.

राजा—(विदुषकास) मित्रा, मातोश्रींच्या आज्ञेचें कोण उल्लंघन करणार आहे ! (सेवकास) ठीक आहे. तूं पुढें जा. हे आह्मीं निघालोंच. (विदुषकास) मित्रा, राणाकडून त्यांना आपली ती गुप्त गोष्ट कळली तर नाही ना ?

वि०—अहो महाराज, या गाष्टीचा मग सावकाशपणें विचार करा, पण आधीं या गरीब ब्राम्हणाचे प्राण क्षुधेनें व्याकूळ होताहेत, इकडे जरा लक्ष द्या.

राजा—(उठून चौहोंकडे पाहून) खरेंच मित्रा, भोजनाची वेळ झाली!—

चाल.—किती तरी पहाटेची०—

पहा पहा, भगवान् मृगलांछन हा उदय पावताहे ॥ धृ० ॥
 अस्ताचालें जात ह्यणुनि । सहस्रांशू हा तरणी ॥
 विहग त्वरें जाति स्थान । बयुनि यामिनी हे ॥ पहा० ॥
 तरुवर हे नच डुलती । ह्यणुनि बसुनि त्यांवरती ॥
 मंजुल ध्वनि करित अती । कोकिला हि पाहे ॥ पहा० ॥
 रमणिय ही वेळ गमत । या समयीं मजशि बहुत ॥
 जागृत कीं काम होत । मंद पवन वाहे ॥ पेहो पहा० ॥ १२ ॥

चवथा अंक समाप्त.

अंक ५ वा.

(कुसुमावती हातांत फुलांची परडी घेतलेली प्रवेश करिते.)

कुसु०—काय बाई करावें! मला तर आतां कांहींच सुचत नाही! दिवसेंदिवस इंदिरेची प्रकृती अधीकच बिघडत चालली आहे, याला उपाय तरी काय करावा? तिच्या मनासारखी गोष्ट केव्हां घडून येईल ती येवो. तशांत, ती दुष्ट महामाया नी थोरले महाराज, ह्या दोघांची नेहमी कांहीं तरी मसलत चाललेली असते; आणि त्यांच्यांत तो मेलालुवा दुष्टबुद्धीही बसलेला असतो. तेव्हां कोणत्यावेळीं इंदिरेवर काय संकट येईल, हें कांहीं कळत नाही! अर्ई तर बोलून चालून सावत्र, पण त्या निर्दय बापालाही आपल्या पोरीची काडीभर का कीव येऊ नये. अरे, त्या राजाचें धाकटे सरकारांना पत्रवित्र आलें म्हणावें, तर तेंही नाही. मग मनाला लागलेली हुरहुर कोणत्यारितीनें जाणार! असो. आतां दुसऱ्याला तरी बोल कां लावावा? आपलेंच दैव मेलें उलटें फिरलें आहे, नाही तर, इंदिरेनें त्या राजाला पत्र लिहून कलावतीपाशीं देण्याकरितां हात पुढें केला नाही तोंच, पक्षी झडप घालून तें घेऊन उडून कां गेली असता? एकरून ह्या सर्व परी दुर्दैवाच्या आहेत! (आंगावर शहार आल्यासारखें करून) इडा पिडा टळो, नी त्या विचाराच कल्याण हावो, म्हणजे

झालें. (असें म्हणून जाऊं लागते, ती घाईघाईने कलावती प्रवेश करिते.)

कलावती—(तिच्याजवळ जाऊन) कुसुमावती, इत-
क्या घाईने कुणीकडग चालली आहेस ?

कुसु०—अग आज सकाळीं लवकर उठून फुलें आण-
ण्याकरितां मी बांगत गेलें होतें. आतां इंदिरेच्या
महालांत जात आहे.

कला०—बरें, पण हीं फुल कोणाकरितां आणिलीं आहेस?

कुसु०—म्हणजे, हेग काय बाई तुझे विचारणें ! दुसऱ्या
कोणाकरितां ? इंदिरेकरितां नेतें हो. इतरांकरितां
इतकी उठाठेव करण्याची मला काय गरज?

कला०—अग खुळे, जरा हळू बोल. त्या अवदसेन हें तुझे
भाषण ऐकलें, तर आंतून डंकिणीसारखी आंगावर
धांवत येईल, समजलीस?

कुसु०—काय मेली बोलायचीसुद्धां चोरी, म्हणजे आहे
तरी काय ! आम्हीं कांहीं तिच्या ताबेदार नव्हत,
का ती बोलेल तें निलाजऱ्यासारखें निमुटपणें ऐकू-
न ध्यावें.

कला०—अगे पण चांडाळिणी, तुला एक वेळ सांगितलें,
हळू बोल म्हणून. ती जवळच कुठें बसली असेल.
तिनें तुला असें बोलतांना ऐकिलें, तर तुला मला
कांहीं कारणार नाहीं, पण त्या विचारे इंदिरेचा जीव
तोडतोडून खाईल. ठाऊक नाहीं का तुला ! आपण
तिघीजणी एका ठिकाणीं बसलों आहों, इतकें
तिला समजलें पुरे, कीं, धिडका आली दारापाशीं
कानोसा घेत. नी मग त सगळें महाराजांना जाऊन

सांगते. बरें, महाराजांनीं तरी त्याचा पोक्तपणें विचार करून तिची चांगली कानउघाडणी करावी, तें सोडून, उलट तिला शाबासकी देऊन म्हणत असतात कीं, 'अशीच कडक नजर ठेवशील, तर ती कारटी सुधरेल.' काय मेली ही पुरुषांची जात ना, नी बायकांच्या आज्ञेत वागायचें! शिपीभर पाणी पिऊन रहा सांगितलें, तरी ते आपले तयारच असो. इतकें तरी बरें झालें की, देवांनीं तिचा धांवा ऐकून, लवकरच तिची या कसाबांच्या हातून सुटका केली!

कुसु०—(रागांन) तृश्य त्या जळुया जिभेला हाडच नाही वाटतें! मघांभासून काय हें विपरीत बोलते आहेस तूं?

कला०—कुसुमावती, वाड्यांत आज सकाळपासून काय गडबड चालली आहे, तुला नाही का ठाऊक! अग इंदिरो आपल्या महालांतून नाहीशी झाली आहे; तिचा कोठेंही सुगावा लागत नाही. कोणी म्हणतात तिनें प्राण दिले, एक म्हण ती खचित पळून गेली. याप्रमाणें सर्व वाड्यांत जिकडे तिकडे आहाःकार चालला आहे.

कुसु०—अगवाई! इंदिरेवर पुन्हां त्या दुष्ट काळाची धाड पडली कीं काय? कलावती, काय असेल तें नोट सांग. माझ्या तर बाई जिवांत जीव नाहीसा झाला आहे! (घाबरून छातीवर हात देते.)

कला०—अग इतकें भिष्याचें कांहीं कारण नाही. ती महालांतून कशी नाहीशी झाली, अथवा तिला

कोणी पळवून नेली, हें सर्व मला ठाऊक आहे. तुझा कान घुढें कर, म्हणजे सांगते. (तिच्या कानांत सांगते.)

कुसु०—काय, शास्त्रीबुवाही या गोष्टीला अनुकूल झाले ह्मणतेस ? ते तर महाराजांच्या अती प्रीतीतले, नी त्यांच्या बुद्धीला एकाएकी फेर पडला कसा ! हें बाई मोठेंच नवल झालें ह्मणायचें !

कला०—ह्मणजे काय झालें,—कालच महाराज नी शास्त्रीबुवा कांहीं विषयावर संभाषण करीत बसले होते. बोलतां बोलतां सहज इंदिरेच्या लग्नाची गोष्ट निघाली. शास्त्रीबुवांनी 'इंदिरा' हें नांव घेतांच थोरले सरकारांच्या आंगाची अगदी लक्ष्मी होऊन गेली.—

कुसु०—बरें मग ?

कला०—अशी त्यांची स्थिति पाहून शास्त्रीबुवांनी मोठ्या शांतपणानें बोलण्यास आरंभ केला. ते ह्मणाले,— 'सरकार, आपण ह्मणतां कीं, तिथीनिश्चयाच्या दिवशीं ती आपल्या सख्यांसह पळून गेली ; तथापि, इंदिरेकडून हें इतक धाडसपणाचें कृत्य झालें असेल, असें माझी मनादेवता तर मला मुळींच सांगत नाही. मग तुमच्याच मनांत हा विकल्प कसा आला नकळे. आतां तिचें बरें वाईट करणें आपल्या हातीं आहे, तर कोणतेंही कृत्य करणें तें विचारानें करा ह्मणजे झालें. आपणांस मी सांगवें असें नाही, परंतु तसाच आणीबाणीचा समय आला आहे, आणि पुढेही येईल, ह्मणून दोन म-

सरें बोलावींशीं वाटतात.' इतके हें त्याचे भाषण ऐकल्याबरोबर, ती अवदसा आंतून शास्त्रीबुवांच्या आंगावर धांवून आली, आणि ह्मणाली, 'शास्त्रीबुवा, आह्मांवर कसाही कठीण प्रसंग आला, तरी आह्मी तो सोसण्यास तयार आहो. तुह्मांला यासंबंधी बोलण्याचे कांहीं एक काम नाही. ज्याने त्याने आपल्या पायरीने रहावे हें बरे.' इतके ऐकल्यावर ते तसेच उठून आंत गेले, आणि धाकटे महाराजांकडे जाऊन, त्यांना ही सर्व झालेली हकीकत सांगितली; आणि त्याचवेळीं प्रतिज्ञेने ह्मणाले कीं, 'खरा होईन तर वसंतसेन राजाशीच इंदिरेचा विवाह करून देईन.' मग दोघांचा विचार होऊन, कमलाक्ष महाराजांनीं अरुणोदय होण्याचे अगोदर शास्त्रीबुवाबरोबर इंदिरेला, पूर्वी ज्या ठिकाणी तो राजा आपणांस भेटला होता, त्या ठिकाणी पाठवून दिली.

कुसु०—गडे, मला वाई एक मोठी शंका आली आहे. इंदिरेनें लिहिलेल्या पत्राचा शेवट कोणत्यारितानें झाला, हें तुला ठाऊक आहेच, तर मग तो राजा आजच त्या ठिकाणीं कसा येईल बरे! भीतीमुळे धाकटे सरकारांना ही गोष्ट आपण कळविली नाही, हें फार वाईट केले! त्यांना काय वाटले, कीं, इंदिरेनें लिहिलेल्या पत्राची तुला सांगितलेल्या युक्तीप्रमाणें तूं तजवीज लाविली असशील; ह्मणूनच आज सकाळीं त्यांहीं शास्त्रीबुवाबरोबर तिला पाठवून दिली. तें सारें असो. पण मेलें इंदिरेनें

तरी त्या राजाला पुन्हां आणखी एक पत्र त्याच-
वेळीं ल्याहावयाचें होतें ; अथवा, जातेवेळीं तरी ही
गोष्ट त्यांना कळवायची होती ; परंतु तिच्याही
मनांत तें कांहीं आलें नाहीं ! सखे, पहिल्याप्रमाणें
इंदिरेला दुसरें पत्र नसतें का लिहितां आलें ?

कला०—अहाहा ! अकलेची खाणच तूं ! लिहितां येव
नव्हतें, हणून का लिहिलें नाहीं तिनें ! अग खुळे,
ज्या दिवशीं आपण तिघीजणी आपल्या बागेतील
चौकांत गोष्टी बोलत बसलों होतो, व इंदिरेनें त्या
राजाला पत्र लिहिलें, त्या दिवसापासून—कां
कोण जाणें—आपल्या दासीजनांकडून त्या महा-
मायेनें आपल्यावर अगदीं सक्त पहारा ठेविला
आहे ; आणि त्यांत इंदिरेवर तर तिची इतकी
कडक नजर आहे कीं,—कुठें बाहेर थोडावेळ
विश्रांती घ्यायला जायचें तर नांवच नको—परंतु
आपल्याबरोबर, अथवा, राजवाड्यातील किंवा
तिच्या महालांतील कोणाही मनुष्याबरोबर तिनें
बोलूं नये. तेंच कशाला—आपण इथें बोलत
उभ्या आहोंतना—पण आपलें हें संभाषण ऐकत,
तिच्या गुप्त दासी, अथवा ती, जवळच कुठें उभ्या
असतील. याप्रमाणें सर्वप्रकारें बोलण्यासवर-
ण्याची देखील चोरी ; आणि तूं हणतेस, इंदिरेनें
त्या राजाला पुन्हां आणखी एक पत्र त्याचवेळीं
ल्याहायचें होतें ; पण बाई तें लिहिण्याला एकांत
स्थळ, अथवा, कांहीं वेळअवसर पाहिजे होताना !

कुसु०—कलावती, मला वाटतें, इंदिरनें त्या राजाला पत्र

लिहितांना त्या अवदसेने पाहिले असावे, ह्मणूनच त्या दिवसापासून तिने हे खेळ-चालविले आहेत. नाही तर, एरव्ही तिचा हा असला कुरपणा दिसता ना. बरे, कमलाक्ष महाराजांना आतां हें कळवून तरी काय उपयोग ? इतकें मात्र होईल कीं, त्या दोघांना, तो राजा येत नाही असें पाहून तेथून परत यावे लागेल.

(पडद्यांत.)

“महाराज, सावध व्हा, सावध व्हा.”

कला०—(दचकून चौहोंकडे पाहून) कुसुमावती, तें पाहिलेंस का? केलेल्या कृत्यांबद्दल पश्चात्ताप होऊन, इंदिरेच्या विरहजन्यदुःखामुळे थोरले सरकार वारंवार मूर्च्छना येऊन पडत आहेत; आणि मुख्यप्रधान त्यांच्याजवळ बसून त्यांस सावध करित आहेत; तर चल आपण येथून निघून जाऊं. (निघून जातात. नंतर वर्णन केल्याप्रमाणें मुख्यप्रधानासह मणिपाल राजा प्रवेश करितो.)

मणिपाल—हाय, हाय! किती मी अविचारी, कृतघ्न, कीं, त्या महामायेच्या मोहपाशांत गुंतल्यानें, शेवटीं आपल्या प्रिय कन्येस अंतरलों ! आतां माझी लाडकी मला कशाची भेटते ! बाळे !—

पद.

चाल.—निज रूप इला मी०—

तव तात नव्हे हा वैरी गे ॥ धृ० ॥

मदांध मी बहु होउनि तनये ॥ दुःख दिलें तुज भारी गे॥त०

विरह तुझा मम जाळित ही तनु सत्वारि ये, मज तारीगे॥त० १

इंदिरे ! नाही नाही ती कुभांडें म्यां अधमाने तुझ्या-
 वर रचिलीं; त्या चांडाळ दुष्टवृद्धीनें तुला पळून
 नेली असतां, तूच तिथीनिश्चयाची वेळ टाळण्या-
 करितां हें कृत्य केलेंस, हा आरोप व्यर्थ मी तुज-
 वर आणिला; 'वसंतसेन राजाला इंदिरा घायची,'
 इतकीच अक्षरें कमलाक्षाच्या तोंडांतून निघालीं
 कीं, दुरुत्तरे बोलून वारंवार मां त्याची मानखंडणा
 करावी, त्यामुळें त्यानेंही माझ्याशीं अबोला धरिला;
 आणि तूही मला सोडून गेलीस ! तर मग बाळे !
 तुझ्या विरहानेच माझा अंत व्हावा, असें तुझ्या
 मनांत आहे काय ? अथवा, स्वचित ती चांडाळीण
 सर्वांचे बळी घेऊन माझी पूर्णाहुती घेईल, यांत
 संशय नाही ! लाडके, त्या अधम स्त्रियेपासून स्व-
 चित मी दूर सरलों; मला माझ्या केलेल्या दुष्कृत्यां-
 बदल पूर्ण पश्चात्ताप झाला; आज मला खरा ज्ञान
 ठेवा सांपडला ! तर परमेश्वरा ! झाल्या अपराधांची
 एकवार मला क्षमा कर, आणि माझ्या प्रियकन्येचें
 मला मुखकमल दाखीव ! आतां मी पळभरही वांचव
 नाही ! हा पहा माझा प्राण—(मूर्छित होतो.)

प्रधान—(त्यास सांवरून धरून) हं हं, सरकार, हें काय
 असं वेड्यासारखें—सावध व्हा.—(पडद्याकडे पा-
 हून) कोण आंहेरे तिकडे ? थोडें पाणी घेऊन या.

द्वारपाल—(येऊन) हें घ्यावें सरकार.

प्रधान—(तें घेऊन राजाच्या डोळ्यांस लावून त्यास
 सावध करितो.) बरें, आतां लौकार शास्त्रीबुवाकडे
 जा, आणि त्यांना क्षणावें, जसे असाल तसे याघ

पावलीं निघून राजवाड्यांत या, कारण आज महाराजांची तब्यत फारच विघडली आहे.

द्वार०—ठीक आहे. (निघून जातो.)

प्रधान—महाराज, सर्वांचें समाधान करणारे जे आपण तेच तुम्हीं जर असें करायाला लागलां, तर मग आम्हीं सेवकांनीं काय करावें? दुःखें हीं सर्वामागें लागलेलींच आहेत. फार काय, परंतु त्यांहीं लहान जीवजंतूंसही सोडिलें नाहीं, मग आपली कया काय? आतां इतकीं मनुष्यें पाठविलीं आहेत, त्यांतून एकालाही इंदिरेचा शोध लागणार नाहीं, असें मला तर मुळींच वाटत नाहीं. तशांत, आपले सेनाधिपति गेले आहेत, ते तर तिचा शोध लावून, तिला बरोबर घेतल्याशिवाय कधींही परत येणारे नाहींत. सरकार, आपणांस मी सांगावें असें नाहीं, परंतु कांही विवेक करावा.

मणि०—अहो अमात्य, आपण ह्मणतां खरे, परंतु कोणत्यारितीनें मी विवेक करावा? त्या कुलक्षय करणाऱ्या राक्षसीच्यानादीं लागून, जे जे प्रकार मी केले आहेत, त्यांची आठवण झाली, ह्मणजे हृदयाचं कसे पाणी होऊन जातें! अहा!!—

पद.

चाल.—सकल गुणालंकृत मणिपाल० —

शुणिक विरह हा मजला सहन होइना ॥

सोशार्त जन केविं? सतत जाळि जो मना ॥ धृ० ॥

होतों मी जइं मदांध गुंतुनी प्रिती ॥

केल्या दुष्कृति पारि मधु वाटल्या किती ॥

स्मरतां त्या विव्हळ वपु होय मम अती ॥

दाखवुं हें कृष्णवदन मी कस जनां ॥ क्ष० ॥ २ ॥

(इतक्यांत द्वारपाल येतो.)

द्वारपाल—(मुजरा करून) सरकार, शास्त्रीबुवांच्या घरी गेल्यावर अशी बातमी लागली की, पहांटेपासून त्यांचा कोठेही ठिकाण नाही. जिकडे तिकडे सोधासोध चालली आहे. आणि आपले वृद्ध कंचुकी रस्त्यांत मला भेटले, त्यांनीही याप्रमाणेच सांगितले.

माणि०—हें चिन्ह मला कांहीं ठीक दिसत नाही! काय घोटाळा झाला आहे, कोण जाणें. याविषयी कमलाक्षाला थोडा बहुत सुगावा लागला असेल, तर चला त्याला जाऊन विचारूं. (उठतात.)

प्रधान—(एकीकडे) परमेश्वरा, कमलाक्ष महाराजांचा बेत निर्विघ्नपणे तडीस नेऊन, इंदिरेला त्या ठिकाणी यश दे; हेंच तुझ्यापाशीं माझे मागणें आहे. (निघून जातात, नंतर कमलाक्ष प्रवेश करितो.)

कमलाक्ष—(आनंदाने) वारेवा! योग तर पहिल्यापासून कसा नाही जुळून आला आहे!—

पद.

चाल.—जेव्हां जेव्हां वाढायतें०—

महाराजांच्या आति प्रीतितले ॥

रामशास्त्रि वश मजला झाले ॥

विघ्न मुळीं नच आतां उरले ॥

सौख्य जिवा कीं अजि वारें ॥ १ ॥

इंदिरेस त्यांपाशीं देउनि ॥

पाठाविर्से संकेत-स्थानी ॥

काय मजा येथे ती बघुनी ॥

आपणही तेथे जावे ॥ २ ॥ ३ ॥

(हांसून) आज सकाळपासून रंग तर अती मजे-चा उडत आहे. पण बाबांना व्हावा तसा पश्चात्ताप अजून झाला नाही. माझ्या मनांत घोळत असलेले शब्द ज्यावेळेस मी ह्यांच्या तोंडून ऐकेन, त्यावेळेस माझ्या जिवाची पुरी खात्री होईल. एरव्हीं ह्यांचा भरवंसा मला मुळींच पटत नाही. बरे, आधी या गोष्टीचा तर मुळींच थांग लागू देऊ नये; मग तसाच कांहीं ओघ आला, तर पाहतां येईल. अहाहा! या दुर्दैवाने जितकें ह्मणून दुःख दिलें, त्याच्या दसपट आज आनंदाचा दिवस दाखविण्याची त्यानें वेळ आणिली आहे! तर या प्रसंगीं इतकें मात्र होवो.—

साकी. राग—जोगी. ताल—ध्रुनाळी.

सदय, सुशिल मम इंदिरेस त्या ईश सप्रश तो देवो ॥

पत्रीं लिहिल्या स्थलीं आजची वसंत नृधर येवो ॥

वाटे मजशि अहा! जाइल दिन बहु हर्षे हा ॥ धृ०।४॥

असो. आतां त्यांची भेट घेण्याकरितां आंत जावे.

(कांहीं चालून चोंहोंकडे पाहून) अरे वा! अ-

मात्यांस बरोबर घेऊन बाबा इकडेच येत आहेत,

तर आपण कांहींवेळ दुरून ह्यांचे भाषण ऐकून

नंतर त्यांच्यापाशीं जावे. (दूर जाऊन उभा

राहतो, नंतर मणिपारु व प्रधान प्रवेश करितात.)

मणि०—आमात्य, काय सागूं! कमलाक्षही कोठें दिसत

नाहीं, यावरून माझ्या मनांत एक सहस्र कल्पना
बेत आहेत. पहा,—

पद.

चाल.— जीं जीं कर्में त्या योग्याच्या०—

दुहिता माझी खचित त्रासुनी वाटतसे मज कीं, ॥
प्राण देउनी सौख्य भोगण्या गेली परलोकीं ॥ धृ० ॥
शंका ही एक ये मनीं या कीं, कमलाक्षानें ॥
पळवुन नेलें खचित असावें तिजला युक्तीनें ॥
अथवा केलें खास कांहीं तरि साहस त्या स्त्रानें ॥
काय करूं मी! कन्या-घातक ठरेन या लोकीं ॥ दु० ॥ १॥
आणि खरोखरच तिच्या घाताला कारण होण्या-
बोगें वर्तन मी आचारिलें! अरेरे! माझी लाडकी
मला आतां पुन्हां भेटेल काय? बाळे इंदिरे!!
(श्वास टाकितो.)

कम०—हँ, करणी करतेवेळेस चांगली मजा वाटली;
जसें कांहीं स्वर्ग पाताळ एकच होऊन गेलें होतें;
मग आतां त्याबद्दल हुरहुर ती काय हणून? आतां
पुढें जाण्यास ही संधी ठीक आहे. (एकदम पुढें
जाऊन) कोण पाहिजे आहे बाबा, आपली इंदिरा
होय? ती आपल्या महालांत असेल बसलेली.
आणू का तिला इकडे बोलावून?

मणि०—कमलाक्षा, आज सकाळपासून काय अनर्थ
चालला आहे, हें तुला ठाऊक नाही काय? अरे,
इंदिरा आपल्या महालांतून नाहीशी झाली आहे,
तिचा अजन कोठेही शोध लागत नाही.—मग
काय झालें असेल तें असो.

कम०—(आपल्याशीं) आतां इथें कांहीं तरी मजा उडवून दिली पाहिजे. (घाबरून उघड) काय, तर्ई आज सकाळपासून नाहींशी झाली आहे ह्मणतां ? आणि तिचा शोध अजून कुठेंही लागत नाहीं ? पण हें मला कसें नाहीं समजलें ?

मणि०—(गर्हिवरून) कमलाक्षा, आमचा त्रास सहन न होऊन, खचित तिनें आपल्या जिवाला कांहीं तरी अपाय करून घेतला ; अथवा, कोणी तरी दुष्टानें तिला पळवून नेली ; याशिवाय दुसरें तिसरें कांहीं नाहीं !

कम०—तरी मी पूर्वीपासून सांगतच होतो कीं, तुम्हीं व्यर्थ तिचा छळ करूं नका. तिनें आपल्या जिवाला कांहीं करून घेतलें, ह्मणजे मग पश्चात्ताप पावाल ; आणि शैवटीं त्याप्रमाणेंच झालें. आतां तिजविषयीं इतकी काळजी घेऊन सोधासोध करण्याचें काय प्रयोजन आहे ? (बळेंच सुस्कारा टाकून) चला, सुटली ती तुमच्या हातून एकदांची !

मणि०—कमलाक्षा, आतां तुम्हीं सर्वजण जें जें बोलाल, तें तें मला निमुटपणें सोसणें भाग आहे. कारण, तूं मला योग्यायोग्य विचार करून सांगत असतां, त्या घातकी स्त्रियेच्या मोहपाशांत गुंतल्यानें मदांध होऊन, तुझ्या बोलण्याकडे मी मुळींच लक्ष दिलें नाहीं ; इतकेंच नव्हे, तर हृदयाला घेरे पडतील अशी या तुझ्या चांडाळ बापानें तुजवर शब्दबाणवृष्टी केली ! कमलाक्षा, या सर्व झालेल्या कृत्यांकडे लक्ष न देतां, तिला लवकर आपून मला

भेटीव, नाहींपेक्षां हा दुष्ट मणिपाल तुझांला सो-
डून खचित आज चिरकाल स्वर्गसुख भोगण्यास
जाणार!! (व्याकूळ होतो.)

कम०—वाहवा ! हा मात्र खरा पश्चात्ताप दिसत आहे;
तर—

पद.

चाल.—वसंती वधुनि मेनकेला०—

पहाणें अंत उचित आतां ॥

नाहिं, खरोखर झाला हा अनुताप खरा तातां ॥धृ० ॥

क्षणोक्षणिं सुगुण तिचे स्मरतां ॥

आलिंगन द्यावया करीती भ्रमें पुढति हाता ॥

तरी ही गुप्त माझि वार्ता ॥

सांगुनि, विरहा दूर करुनि कत्र स्वस्थ करूं चित्ता? ॥

पहाणें० ॥ ६ ॥

परंतु ही स्वारी त्या ठिकाणपर्यंत येणार कशी?
तेथें आल्यावर मग सर्व आपल्या हातांतलें आहे.
शास्त्रीबुवा हवी ती शकल काढून यांना वळणीस
आणतील. असो. आतां आपण योजिलेल्या
युक्तीचा प्रयोग येथें करून पहावा; साधलें तर
साधलें. (पडद्याजवळ जाऊन द्वारपालाच्या का-
नांत सांगतो) याप्रमाणें मोठ्या तजवीजीनें बाबां-
ना जाऊन सांग, समजलास? (मणिपालाजवळ
जाऊन) बाबा, भलतेंच काय आपण ह्मणतां हैं?
जरी ते तुमचे शब्द तीव्र बाणासारखे दुःसह होते,
तरी मला माझ्या आंगावर जाईच्या पुष्पांचीच

वृष्टी होत आहे की काय, असें त्यावेळीं वाटलें. बरें, पण त्या शब्दांची आतां वारंवार आठवण कशाला पाहिजे आहे? झालें तें होऊन गेलें. इंदिरेचा धांवा त्या दयाळू परमेश्वरानें लवकरच ऐकलां, हे त्याचे आम्हांवर महत् उपकार झाले म्हणायचे.

(इतक्यांत द्वारपाल येतो.)

द्वारपाल—(मणिपालास मुजरा करून) सरकार, ' ताईसाहेबांच्या शोधार्थ पाठविलेल्या मनुष्यांपैकीं कांहीं जणांना, त्या व आपले शास्त्रीबुवा हीं दोघे एका जवळच्या खेड्यांतून आडवाटेनें जातांना दिसलीं, त्यांनीं त्यांस धरून माझ्या स्वाधीन केले आहे, आपण कांहीं काळजी करूं नये. ताईसाहेब खुशाल आहेत. मात्र उभयतां सरकारांनीं होईल तितकी त्वरा करून या ठिकाणीं यावे, आणि शास्त्रीबुवांच्या मुसक्या बांधून ताईसाहेबांना घेऊन जावे.' असा मुख्य सेनाधिपतींनीं निरोप देऊन मला आपणांपाशीं पाठविलें आहे.

मणि०—(किंचित् घाबरून) कमलाक्षा, अरे हा काय सांगत आहे हें !

कम०—कायरे, ही गोष्ट खरी आहेना ? (त्याला ' होय ' ह्मणण्याविषयीं खूण करितो.)

द्वारपाल—होय सरकार, हें अगदीं खरें आहे.

कम०—(धांदलीनें) हँ, चला, बाबा, लवकर चला. आतां येथें पळभरही थांबतां उपयोगी नाही. चला—आटपा—(सर्व गेल्यावर) माझे बहुतेक काम तर तडीस गेलें ; आतां फारच थोडे उरले आहे,

त्याप्रसंगी ईश्वर मला साह्य करो. (निघून जातो.)
(तदनंतर इंदिरा प्रवेश करिते.)

इंदिरा—(चोंहोंकडे पाहून दचकून) अग बाई! दादा अजून कां वरें आला नाही! घरीं त्याच्यावर कांहीं भलताच प्रसंग गुदरला नाहीना? वरें, शास्त्रीबुवा स्नानाला गेले आहेत, त्यांचाही अजून ठिकाण नाही, हे आहे तरी काय? मला ते येथें टाकून तर गेले नाहीत! छे!! वेड्या मना, ही तुझी भलतीच शंका आहे. त्यांच्या हातून असले साहस कधींही होणारें नाही. (घाबरून) वरें, पण आतां या घोर अरण्यांत मी एकटीनें काय करावें! येथें माझे कोण रक्षण करील! देवा! याच ठिकाणीं माझा अंत होणार काय!!—

पद.

चाल.—अरसिक किति हा०—

प्रार्थितसें मी तुजला ॥

जोडोनी दोन्ही कर हे दयाळा ॥

तुज ठावें मी अबला ॥

मग अदया छळीशी व्यर्थ कशाला? ॥

जाइ न कां हा मेला ॥

मम प्राण त्यजोनी ह्या देहाला ॥

दुःसह झालें मजला ॥

हें जीवित आतां दुर्भाग्येला ॥

प्रियकर माते इजला ॥

ने झडकरि तूझ्या स्वर्गसुखाला ॥ प्रा० ॥ ७॥

जेथें जावें, तेथें हें मेलें दुर्दैव कसें हात धुवून पाठीस लागलें आहे! दादानीं मला येथें आणिली, ही त्यानें मोठीच चुक केली ह्मणायची. मी पत्र लिहिलें असतां दुर्दैवानें मध्येच घात केला, हें त्याला काय ठाऊक! कारण, अगमच्यांतून कुणीही त्याच्या कानावर ही बातमी घातली नाही, आणि भीतीमुळें मीही हें त्याला कळविलें नाही; त्यामुळें आज हा सर्व घोटाळा झाला! आतां या ठिकाणीं प्राणनाथ येण्याची आशा तर मुळींच नको! (गर्हिवरून) हाय! हाय!! दुर्दैवा! मला सौख्यलेश मिळेल, असा एकही उपाय ठेविला नाहीसना! बाबांना हें तोंड आतां मी कोणत्या-रितीनें दाखवावें! तशांत, मी एकटीच दोषी ठरेन असें नाही, तर शास्त्रीबुवांना आणि त्या माझ्या प्रिय दादालाही जनांत तोंड दाखविण्यास जागा राहणार नाही, एकून या सर्व कृत्यांस कारण शेवटीं मीच झालें व होत आहेना! (दुःखानें) झाला! आटपला माझा संसार नी विचार!! आतां हा जीव ठेऊन तरी मला काय करायचें आहे? शास्त्रीबुवा स्नान करून आले नाहीत तोंच, समोर लोंबत असलेल्या या वेलीचा फांस घेऊन प्राण देतें, ह्मणजे झालें! (डोळ्यांत आंसूवें आणून) प्राणनाथ!—

पद.

चाल.—अजि शेवटचा०—

पतिसौख्य मुळीं नाहिं जिनें भोगीलें ॥

नच प्रेमें चुंबन दिधलें ॥
 कुरवाळुनियां हस्त जियेनें कधिंही ॥
 आर्लिंगन दिधलें नाहीं ॥ चाल ॥
 अशि तुमची जी प्रियकरिणी हो ॥
 त्रासुनि जाते यमसदनीं हो ॥ चाल ॥
 आजि करितें मी नमन अंतिचें अपुलें ॥
 बहु प्रेम जाणुनी पहिलें ॥ < ॥

आतां पुन्हां भेट होण्याची आशा तर स्वप्नांत दे-
 खील नको ! त्यांच्या मनांत माझ्याविषयीं पूर्ण
 प्रेम असतें, तर त्यांनीं कोणत्याही युक्तीनें माझी
 भेट घेतली असती ! अथवा, दादाला पत्र पाठविलें
 असतें ! मात्र मी भोळी ह्मणून इतके दिवस दुःखा-
 म्नीं तळमळत राहिलें आहे ! झालें ! आज या
 जगांतून मी नाहींशी होऊन चिरकाल स्वर्गसुख
 भोगण्यास जाणार ! तर हे भगवती,—

पद. राग.—पिलू. ताल—धुमाळी.

चाल.—मर्यादा सोडुनि वदणें०—

या जन्मीं जरि मम अशा, सफल न मे झाली बाई ॥
 तरि प्रीयपतींशि रमाया, मज जन्म पुन्हां तूं देई ॥
 मम रक्षी प्राणपतीला, मागणें अन्य आजि काई ॥ चाल ॥
 सोडुनियां ह्या जगतीला । जातें मी त्यागुनि सकलां ॥
 मुळि हेतु मनीं नच उरला । अपुल्या मज पोटीं घेई ॥
 अनुकंपा जरि तव माझें, ने तडिस कृत्य लवलाहीं ॥ ९ ॥

बाबा, तुम्हीं त्या कपटी स्त्रीच्या मोहपाशांत गुंतून
 नानाप्रकारें माझा छळ केला, नाहीं नाहीं तीं कु-

भांडें माझ्यावर रचिलीं, आणि शेवटीं आपल्या स्त्रीच्या संमतीनें विषप्रयोग करून मला ठार मारण्यास देखील तयार झालां, तरी त्याचें मला एका जिवाचे आशेवर कांहींच वाटलें नाहीं; परंतु त्याची ही निराशा झाली, व पुन्हां आतां तुझाला हें तोंड दाखविण्यास जागा राहिली नाहीं, ह्मणून प्राणत्याग करून तुमच्या आज्ञेशिवाय तुझाला सोडून जातें, याची मात्र मला क्षमा करा. बाबा, दादा, हा तुझाला आतां शेवटचाच नमस्कार करितें; कारण इतक्यांत कुणी आलें तर माझा सर्व बेत फसेल. असो. आतां लवकरच जावें, ह्मणजे झालें. (निघून जाते. नंतर राजा व विदुषक येतात.)

राजा—वः मित्रा, माझी फजिती होण्याला छान तोड काढलीस तूं!

विदु०—आतां झालेल्या गोष्टीविषयीं वाटाघाट कशाला पाहिजे? बरें, आधीं तुझे तें ठिकाण किती लांब आहे तें सांग. माझे पाय तर बुवा अगदीं दमून गेले! आतां आपल्याच्यानें मुळींच चालवत नाहीं. (काठी टेंकून उभा राहतो.)

राजा—(हांसून) मुलाचें शरीर किती सुकुमार पण! थोडेंसें चालला नाहीं, तोंच ह्मणे माझे पाय दुखून गेले. (त्यास हातीं धरून) मित्रा, ही वाट खडकाळ असल्यामुळें तुझीं पावले उंच नीच पडून तुझे पाय लवकर दमून गेले. मला वाटतें, आपण अगदीं त्या ठिकाणानजीक येऊन पोहोंचलों.

कशावरून ह्यणशील तर, पूर्वी या ठिकाणी पाहिलेल्या माझ्या सर्व खुणा मला सांपडल्या.—

अंजनीगीत.

राग—झिजोटी, ताल—धुमाळी.

अशोकतरु हे प्रचंड दोन्ही ॥
 बहुविध विहगाश्रयची पाही ॥
 पलीकडे ह्यांच्या दिसते ही ॥
 पर्वतांचे पंक्ती ॥ १ ॥
 तैसैं ज्याच्या कांठीं वसतो ॥
 मयूर हंसादीक शकुंती ॥
 स्वच्छ जई जल, असें रम्य अति ॥
 पहा सरोवर हें ॥ २ ॥ १० ॥

मित्रा, पूर्वी माझी लाडकी मला भेटली होती, तें हेंच ठिकाण. चला, आतां त्या सरोवराच्या कांठीं वसून आपल्या श्रमांचा परिहार करूं; परंतु माधवा, माझें चंचल मन यावेळेस ठिकाणावर नाही, कारण, प्रियसखीनें मला पाठविलेल्या पत्रांत लिहिल्याप्रमाणें आजचा हा शेवटचा दिवस असून,—

पद.

राग—कानडा. ताल—त्रिवट.

सुंदरि कां नच अजुनि पातली ? ॥
 चिंता ही मम चित्ता जाळी ॥ धृ० ॥
 सखिनें पत्रां लिहिलें मातें ॥
 घोर वनीं ज्या मम बंधूतें ॥

भेट दिली होती, या तेथें ॥

स्थिति न कळे तिचि काय जाहली! ॥ सुंदरि० ॥ ११ ॥

विदु०—अहो महाराज, ती तुमची सुंदरी आज येथें येईल, ही आशा तर स्वप्नांत देखील नको; पण आधीं त्या पत्राविषयीं मला बरीच मोठी शंका आली आहे, तिचें निवारण करा पाहूं?

राजा—अरे, पत्राविषयीं तुला इतका संशय तो काय ह्मणून? तें पत्र मला माझ्या लाडकीनें स्वतः लिहिलें आहे, समजलास?

विदु०—होय, तें सर्व मला ठाऊक आहे. बरे, तें पत्र तुझ्या हातीं आलें कसें?

राजा—पहा,—

दिंडी. राग—लिलांबरी. ताल—दादरा.

फिरत होतो मी वनीं सरुया जेव्हां ॥

व्योमिं फिरतां पाहिला पक्षि तेव्हां ॥

बाण भात्यांतुनि काढुनी तयाला ॥

भूमिवरती तत्क्षणीं पाडियेला ॥ १२ ॥

मित्रा, आधीं मला वाटलें होतें कीं, त्यानें आपल्या चोंचींत कोणातरी विचाऱ्या लहान पक्षास धरिलें आहे, परंतु त्यास खांलीं पाडल्यावर पाहिलें तों, माझ्या प्रियेच्या हातचें पत्र, आणि तें मलाच. मित्रा, आतां तुझा सर्व संशय फिटलाना?

विदु०—एकून राज्यांच्या मुली, इकडची बातमी तिकडे व तिकडेची बातमी इकडे नेण्याआणण्यास पक्षी बाळगीत असतात तर? राजा, अरे तूं अगदीं भोळा आहेस.

कशावरून ह्यणशील तर, पूर्वी या ठिकाणी पाहिलेल्या माझ्या सर्व खुणा मला सांपडल्या.—

अंजनीगीत.

राग—झिजोटी, ताल—धुमाळी.

अशोकतरु हे प्रचंड दोन्ही ॥

बहुविध विहगाश्रयची पाही ॥

पलीकडे ह्यांच्या दिसते ही ॥

पर्वतांचि पंक्ती ॥ १ ॥

तैसें ज्याच्या कांठीं वसतो ॥

मयूर हंसादीक शकुंती ॥

स्वच्छ जई जल, असें रम्य अति ॥

पहा सरोवर हें ॥ २ ॥ १० ॥

मित्रा, पूर्वी माझी लाडकी मला भेटली होती, तें हेंच ठिकाण. चला, आतां त्या सरोवराच्या कांठीं वसून आपल्या श्रमांचा परिहार करूं; परंतु माधवा, माझे चंचल मन यावेळेस ठिकाणावर नाही, कारण, प्रियसखीनें मला पाठविलेल्या पत्रांत लिहिल्याप्रमाणें आजचा हा शेवटचा दिवस असून,—

पद.

राग—कानडा. ताल—त्रिवट.

सुंदरि कां नच अजुनि पातली ? ॥

चिंता ही मम चित्ता जाळी ॥ धृ० ॥

सखिनें पत्रीं लिहिलें मातें ॥

घोर वनीं ज्या मम बंधूतें ॥

भेट दिली होती, या तेथें ॥

स्थिति न कळे तिचि काय जाहली! ॥ सुंदरि० ॥ ११ ॥

विदु०—अहो महाराज, ती तुमची सुंदरी आज येथें येईल, ही आशा तर स्वप्नांत देखील नको; पण आधीं त्या पत्राविषयीं मला बरीच मोठी शंका आली आहे, तिचें निवारण करा पाहूं?

राजा—अरें, पत्राविषयीं तुला इतका संशय तो काय ह्मणून? तें पत्र मला माझ्या लाडकीनें स्वतः लिहिलें आहे, समजलास?

विदु०—होय, तें सर्व मला ठाऊक आहे. बरें, तें पत्र तुझ्या हातीं आलें कसें?

राजा—पहा,—

दिंडी. राग—लिलांबरी. ताल—दादरा.

फिरत होतों मी वनीं सख्या जेव्हां ॥

व्योमि फिरतां पाहिला पक्षि तेव्हां ॥

बाण भात्यांतुनि काढुनी तयाला ॥

भूमिवरती तत्क्षणीं पाडियेला ॥ १२ ॥

मित्रा, आधीं मला वाटलें होतें कीं, त्यानें आपल्या चोंचींत कोणातरी विचान्या लहान पक्षास धरिलें आहे, परंतु त्यास खांलीं पाडल्यावर पाहिलें तों, माझ्या प्रियेच्या हातचें पत्र, आणि तें मलाच. मित्रा, आतां तुझा सर्व संशय फिटलाना?

विदु०—एकून राज्यांच्या मुली, इकडची बातमी तिकडे व तिकडची बातमी इकडे नेण्याआणण्यास पक्षी बाळगीत असतात तर? राजा, अरे तूं अगदीं भोळा आहेस.

पहा, पक्षाच्या तोंडांत असलेलें पत्र तुला सांपडलें, यावरून हें स्पष्ट दिसतें कीं, त्या राजकन्येनें तें पत्र लिहून एका बाजूला धरिलें असतां, पक्षानें मध्येंच घात केला, म्हणजे झडप घालून तें घेऊन उडून गेला असावा; आणि तोच पक्षी तूं आकाशांत उडतांना पाहिलास, व बाण मारून त्यास खाली पाडिलास; तेव्हां सांग बरें, ती तुझी प्रियसखी या ठिकाणीं, तुला पुन्हां दुसरें पत्र पाठविल्याशिवाय आजच कशी येईल? आतां या ठिकाणीं जरी तूं दिवसभर तिची वाट पाहत बसलास, तरी एक चिट् पाखरूही तुझ्या दृष्टीस पडणार नाही. चला, आतां निमुटपणें घरीं जावें, हेंच बरें दिसतें. (कांहीं दूर जातो व ऐकल्यासारखें करून परत येऊन) मित्रा, या ठिकाणापासून कांहीं दूर अंतरावर कोणा तरी मनुष्याची चाऊल ऐकूं येत आहे. तूं अंमळ येथेंच बैस. मी काय आहे तें पाहून येतो. (जातो.)

राजा—(श्वास टाकून) हाय हाय! सर्वस्वी घात झाला! विदुषकानें ह्याचवेळीं मला हें कसें सुचविलें! अरेरे! खचित आज माझा आशावृक्ष एकदम उन्मळून पडला!! (कांहीं थांबून आनंदानें) नाही—परंतु त्यालाच पुन्हां अंकुर फुटतील असें वाटतें. कारण,—

साकी. राग—पिलू, ताल—धुमाळी.

सव्य नेत्र हा लवतो माझा वाटे शुभ सुचवीतो ॥

स्फुरतो बाहू तैसा पारे या मन्मानि कुतर्क येतो ॥ १३ ॥

(पर्याकुल होऊन बसती.)

विदु०—(आंतून गडबडीने, बोवडी ~~कळल्याने~~) मित्रा,
दगारे दगा! धांव! लवकर धांव!! ती पेहा कोणी
एक स्त्री, त्या समोर लोंबत असलेल्या वेलीचा
फांस घेऊन प्राणत्याग करित आहे! (राजा चों-
होंकडे पहातो. विदु० पुन्हां तेंच म्हणतो.)

राजा—हां आलों, हा पहा आलों. (गडबडीने निघून
जातो.)

(नंतर इंदिरा गळफांस लावीत असतां पडदा
उघडतो.)

इंदिरा—(फांस तयार करित असतां) बाबा! आई!!—

पद.

चाल.—बहुत छळियलें०—

खचित आज तुम्हां, जाइन स्वर्गीं त्यजुनीयां ॥धृ० ॥

आजवरी मज पाळियलें ॥

पारि आतां सौख्यें राहा झालें तें होउनि गेलें ॥

तिं अवधीं कृत्यें, न आठवूनि, मानसिं तिळभर, राहो माया
हो ॥ खचित० १४ ॥

(राजा व विदुषक धांवत येतात.)

राजा—(तिचा हात धरून)—

पद. राग—शंकराभरण. ताल—झंपा. (प्रबंध)

चाल.—मुला सांग नृपतीस०—

नको भामिनी साहसा ह्या करूं तूं ॥

योजिलासी मनीं काय हेतू ? ॥ धृ० ॥

सोडि सोडी अतां पाश हा वळिचा,

सांग झडकरि मला सांग, आजी ॥

काय कारण तुला जाहलें द्यावया ॥

प्राण होइल जनांमाजि छी, थू, ॥ नको० ॥ १५ ॥

इंदिरा—(त्याचा हात झिडकारून) ए मेल्या, सोडतो आ-
हेस कनई माझा हात? मरायला देखील तुझे
अर्जव केलें पाहिजेत? एकाएकीं येऊन परस्त्रीच्या
आंगाला हात लावायला तुला लाज नाही का
वाटत?

राजा—हें मात्र तूं अगदीं खरें बोललीस. परंतु, तुझे
पाहिलें ह्मणणें केवळ चुकीचें आहे. पहा,—

पद.

चाल.—पूर्वी अधरोष्ठावरि तूझ्या०—

केले अपराधा बहु ज्यानें तो हस्त तूझा आतां ॥

शासन केल्यावांचुनि त्यातें सोडुनि काय करूं घाता? ॥

श्रम होती ज्याला बहुताचि ते क्षणें कुसुमें तीं वेंचीतां ॥

तोची खल हा धरुनी धैर्या साह्य अजी झाला करिता ॥ १६ ॥

हा हात मी कधींही सोडणार नाहीं.

इंदिरा—(हात सोडीत नाहीं असें पाहून नम्रपणांनं)
महाराज, कृपाकरून आपण ह्यावेळीं माझा हात
सोडा. कारण, ह्या जगांत मला तोंड दाखवायला
आतां मुळींच जागा राहिली नाहीं! ह्मणून—

पद.

राग—झिजोटी. ताल—त्रिताल.

प्रार्थितें आपणां मी या समयीं नरवरा ॥

जाऊं द्या, जातसे ही परलोकीं इंदिरा ॥

आणीतां विघ्न कां हें उपकारा या करा ॥

मज सोडा सांगतें कीं जोडोनीयां करा ॥ प्रा० ॥ १७ ॥

राजा—(तिच्याकडे निरखून पाहून आनंदानें) झाली !

माझी दृढ आशा आज सफल झाली!! खरोखर

माझी प्रियसखीच ही. अग पण ए साहस क-

रणारे, माझ्याकडे पाहशील तर खरी ?

इंदिरा—(त्याच्याकडे निरखून पाहून) खचित प्राणना-

थच हे. (त्यास घट्ट मिठी मारते, व त्याच्या

उरावर मान टाकून)—

षट्.

चाल.—पांडु नृपति जनक जया०—

आजवरि मी दुःख महा ॥ नाथा दिलें तुझां पहा ॥

करुनि दया त्याचि अहा ! ॥ अतिं सुखविलें ॥

साहस हें करित होतें ॥ आलां बरें सहज इथें ॥

ना तरि मज न लाभतें ॥ सौख्य हें मुळीं ॥ १८ ॥

राजा—अग पण वेडे, तूं हें साहस करण्याचें कां योजि-

लें होतेस ?

इंदिरा—हा मेला जीव त्रासल्यामुळें, आज या जगांतून

नाहींशी होणार होतें; दुसरें काय !

राजा—बरें, तुला येथें आणिली कोणी ?

इंदिरा—प्राणनाथ, दादाच्या सांगण्यावरून मी आप-

णांस एक प्रीतीपत्र लिहिलें. परंतु तें माझे करणें

या दुर्दैवाला न रुचल्यामुळें, कोणी दुष्ट पक्षी तें पत्र

घेऊन उडून गेला. ही गोष्ट भीतीमुळें आमच्यांतू-

न कुणीही दादाच्या कानावर घातली नाही; तेव्हां त्याला तरी हें काय ठाऊक ? त्यानें पत्रांत लिहिल्याप्रमाणें आमच्या शास्त्रीबुवाबरोबर या ठिकाणीं मला पाठवून दिली. ते त्यां समोर दिसत असलेल्या सरोवरावर स्नानाकरितां गेले आहेत. पण मला एका गोष्टीचें मोठें नवल वाटतें कीं, आपणाला माझे पत्र पोहोचलें नसतां, ह्याचवेळीं आपण येथें कसें आलां ?

राजा—प्रिये, यांत तुला नवल तें काय वाटलें ? तुझ्या सुचनेप्रमाणें मी येथें आलों.

इंदिरा—(आश्चर्यानें) काय ? माझे पत्र आपणांस पोहोचलें ह्मणतां ? अगत्राई ! जें एकाचें तें नवलच !

राजा—तुझ्याच हातचा लेख दाखवितों; ह्मणजे तुझी खात्री होईल कीं नाही ? (पत्र काढून) हें पहा. (तें तिच्या हातांत देतो.)

इंदिरा—(तें घेऊन वाचून) हें आपल्या हातीं आलें कसें ?

राजा—(तिच्या कानांत सांगतो.) याप्रमाणें त्यावेळीं दैवगती मला अनुकूल झाली, समजलीस ? ज्यानें तुझ्या हातांतलें पत्र झडप घालून नेलें, तोच तो पक्षी.

इंदिरा—चांगली मेल्याला शिक्षा केली. नाही तर आज सर्वस्वी घात झाला असता ! बरें, पण मी लिहिलेल्या पत्राच्या याप्रमाणें परीं झाल्या, तेव्हां आपल्याला पुन्हां दुसरें पत्र पाठविल्याशिवाय मी या ठिकाणीं येणार नाहीं, ही कल्पना आपल्या मनांत कशी नाहीं आली ?

राजा—सुंदरी, तुझे पत्र मला सांपडल्या घटकेपासून—
खरें ह्यणशील तर माझे पंचप्राण या अरण्याकडे
गुंतून राहिले होते, त्यामुळे आधीं माझ्या मनांत
ही शंका मुळींच आली नाही; परंतु या ठिकाणीं
आल्यावर मग विदुषकानें मला हें सुचविलें, व या
पत्राची चांगल्या रितीनें फोड करून सांगितली.
तेव्हां निराश होऊन आहीं परत जाणार होतो,
तो दैवयोगानें तुझी भेट झाली. बरें, पण शा-
स्त्रीबुवा अजून कां येत नाहीत? नाही तर आप-
णच त्या सरोवरावर त्यांची भेट घेण्याकरितां जाऊं
चल. (विदुषकास) मित्रा, तूही आह्मांवरोंवर ये.

विदु०—पंचपक्वान्नांनीं भरलेलें ताट एकदां हातीं लागलें,
म्हणजे ज्याप्रमाणें कोरड्या भाकरीला कोणी वि-
चारीत नाही, तद्वत् ह्यावेळीं आमची गत झाली
आहे. असो. ठीक आहे. चलावें. (सर्व जा-
तात. नंतर मणिपाल व कमलाक्ष दोघें येतात)

मणि०—(निरखून पाहून) कमलाक्षा, मला तर वाटतें,
खचित तींच दोघें त्या सरोवराच्या कांठावर उभीं
आहेत.

कम०—पण बाबा, वसंतसेन राजा तेथें येण्याचा कांहीं
संभव आहे काय?

मणि०—कमलाक्षा, पुरे झालें. इतका खेळ केलास,
तरी तुझी हौस अजून पुरी झाली नाही काय?
अरे, हें सर्व कपट तुझेच आहे. इंदिरेला शा-
स्त्रीबुवांकडून तूच येथें आणविलीस, आणि व्यर्थ
त्यां निर्मल अंतःकरणाच्या पुरुषाला मात्र दोषी

ठरविलेंस. यांत तुला काय भूषण वाटलें असेल तें असो.

कम०—(खालीं मान घालून) बाबा, आतां कांहीं ह्मणा, परंतु खरोखर माझ्याकडून ही मोठी चुक झाली. (त्याच्या पायांवर पडतो.)

मणि०—(त्यास हातानें धरून हांसून) कमलाक्षा, अरे ऊठ. झालें तें झालें. आतां त्यासंबंधीं मी तुला मुळींच दोष देत नाहीं. ह्यांत तूं कांहीं वावगें केलें नाहींस. वरें, आतां त्यांच्यापार्शीं लवकर जाऊं चल. मी त्या राजास भेटण्याविषयीं फार उत्सुक झालों आहे.

कम०—(उठून) ठीक आहे. चलावें. (जातात.)
(नंतर वसंतसेन, इंदिरा आणि शास्त्रीबुवा हीं प्रवेश करितात.)

शास्त्रीबुवा—इंदिरे, तुझा भाऊ, आणि अनुतापानें ज्याचें शरीर दग्ध होऊन गेलें आहे, असा तुझा पिता, दोषें इकडेसच येत आहेत; तर मनांतील सर्व विकल्प दूर करून आपल्या बापास घट्ट आर्लिंगन दे.

इंदिरा०—शास्त्रीबुवा, त्यांच्या समोर जायला मला अतीशय लाज वाटते. (इतक्यांत दोषें येतात.)

मणि०—(एकदम जाऊन तिला पोटाशीं धरून) बाळे,

साकी. राग—जोगी. ताल—धुमाळी.

कां तूं लाजाशी व्यर्थ असे हा लज्जाव्याकुळ देहं ॥

दुःखें तुज मी दिधलीं अगाणित यांतचि नच संदेह ॥

मा अपराधि मुली ॥ करि मज क्षमा तुं ये कालीं ॥ ४० ॥ १९ ॥

इंदिरा—(गहिंवरून कंठ दाटून येतो, व खालीं मान करून उभी राहते.)

शास्त्री०—मुली, पित्याला नमस्कार कर.

इंदिरा—(शास्त्रीबुवा, मणिपाल, कमलाक्ष यांस नमस्कार करिते.)

राजा—(विदुषकास नमस्कार करण्याविषयीं इंदिरेस खूण करितो.)

इंदिरा—(किंचित् हंसत जाऊन विदुषकास नमस्कार करिते.)

विदु०—(आशीर्वादयुक्त हात करून) ‘ अष्टपुत्रा सौभाग्यवती भव’ मुली, आपल्या पतीला अती प्रियकर हो.

कम०—माझ्या परम मित्राचा विजय असो. (वसंतसेनास आलिंगितो.)

राजा—(त्यास आलिंगून) कमलाक्षा, तुझे मजवर फार उपकार झाले. (दोघें भेटतात.) [मणिपालास] आर्या, हा वसंतसेन नृप आपणांस अभिवादन करितों. (त्यास साष्टांगनमस्कार घालितो.)

मणि०—(इंदिरेचा हात धरून) हे वीरशिरोमणे, मी ही माझी प्रिय कन्या तुला अर्पण करितों; हिचें पाणीग्रहण कर. (तिचा हात राजाचे हातांत देतो.)

राजा—हा प्रसाद मानून मी मोठ्या आनंदानें ग्रहण केला.

शास्त्री०—(वर हात करून)—

श्लोक. (पृथ्वीछंद.)

करि प्रसवुनीच धन्य सुत आपुल्या त्या कुला ॥
 मिळो झणिच सार्वभोम् पदहि तें नृपाला तुला ॥
 मुली बहुत होइगे प्रिय तुं आपुल्या त्या धवा ॥
 तशीच तुज आवडो, सुवर घेइ हा मानवा ॥ २० ॥
 शास्त्री०—वसंतसेना, आणखी तुशी कांहीं इच्छा अस-
 ल्यास माग.

राजा—ज्या परमेश्वरानें दयाळु होऊन मां सर्व हेतू
 पूर्ण केले, आणि आज हा आनंदाचा दिवस दा-
 खविला, त्याची घटकाभर मनोभावानें प्रार्थना क-
 रावी; हेंच माझे मागणें आहे.

शास्त्री०—ठीक आहे. होऊं या आरंभ.

सर्वजण—

पद.

चाल.—आधीं सुरवर शिव वंदिला०—

श्रीहरी कंसारि खलमर्दना ॥ धृ० ॥
 धांव झडकरि कैटभारी केशवा श्रुतिपालना ॥
 भुवनसुंदर हे मुरारी तोडि या भवबंधना ॥ कं० ॥
 सकल देशोन्नतीकारणि आर्यजनमानि प्रेरणा ॥
 करुनि, अज्ञानांधकारा दूर करि मनरंजना ॥ कं० ॥
 पदरिं घेउनि ठाव चरणीं अंतिं दे महुसूदना ॥
 सुखविं आत्माराम मोरेश्वर तुं यासी पावना । कंसा० । २१

(सर्व निघून जातात.)

पांचवा अंक समाप्त.